

J. PARIJÕGI, T. ALGMA JA E. KUUSIK

AJALUGU

ALGKOOLI

V

KLASSILE

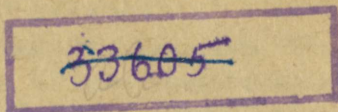
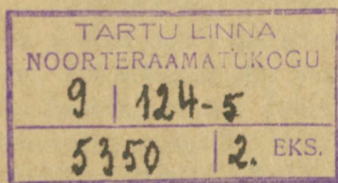
EESTI KIRJASTUS · TALLINN

J. PARIJÕGI, T. ALGMA, J. KONKS JA E. KUUSIK

AJALUGU

ALGKOOLI

V KLASSILE

EESTI KIRJASTUS

TALLINN 1942

AJALOO-ÕPIKUD ALGKOOLILE

Peatoimetaja: Elmar Kuusik.

2

A-14291

J. Parijõgi, J. Konks ja E. Kuusik. Ajalugu algkooli IV klassile.

J. Parijõgi, T. Algma, J. Konks ja E. Kuusik. Ajalugu algkooli
V klassile.

J. Parijõgi, T. Algma ja E. Kuusik. Ajalugu algkooli VI klassile.

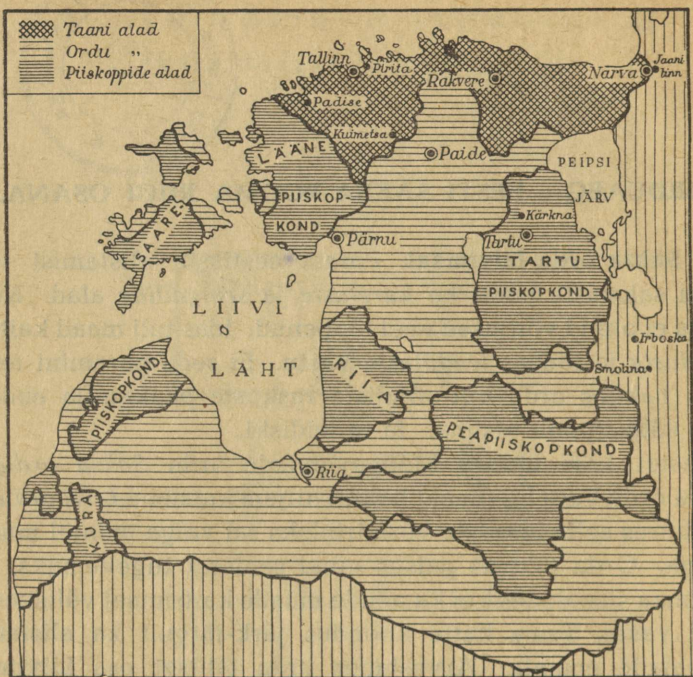
ORDUAEG — EESTI SAKSA-ROOMA RIIGI OSANA.

1. **Saksa ordu Liivimaal.** Pärast eestlaste alistamist valutati sakslaste poolt ka *kurelaste* ja *semgallide* alad. Kuid seega ei olnud võitlused veel lõppenud. Idas tuli maad kaitsta *venelaste* ja lõunas *leedulaste* vastu. Et seda paremini teostada, hakkas ordu kui sõjaliste raskuste, peakandja endale tuge väljastpoolt otsima. Ja ta leidiski.

Aastal 1237 ühines Mõõgavendade ordu *Saksa orduga*. Saksa ordu haru Liivimaal hakati hiljem kutsuma *Liivi orduks*, kusjuures selle liikmete vormiriideks sai valge mantel musta ristiga. Ordu tähtsus paisus nüüd senisest tugevamaks, nii Liivimaa siseoludes kui ka nende maade kaitsmisel välisvaenlaste vastu. Tema kätte koondus järk-järgult ka alistatud maa-alade enamik. Arvestades ordu tähtsat osa Liivimaa elus, on kutsutud aega a. 1227—1561 orduajaks.

Ordu polnud aga vallutatud maadel ainus peremees. Oli ka teisi. Põhja-Eestis jäid Harju- ja Virumaa ühes Tallinna linnaga *Taani kuningale*. Suured alad kuulusid pealeselle piiskoppide valitsemise alla. Sääraseid piiskoppe, kes valitsesid nagu ilmlikud isandad, oli neli: *Riia piiskop* (XIII sajandi keskpaigast alates peapiiskop), *Kura piiskop*, *Tartu piiskop* ja *Saare-Lääne piiskop*. Tallinnas oli küll ka piiskop, kuid tal polnud maad valitsemiseks. Ordut, Taani kuningat ja 4 piiskoppi kutsuti *maahärradeks*. Nende maad kõik kokku kandisid aga nimetust Vana-Liivimaa ehk lühemalt Liivimaa.

2. **Maahärrade linnused.** Et oma võimu paremini kaitsta kõigi vaenlaste vastu, hakkasid siinsed maahärrad samuti lin-

Vana-Liivimaa maahärrade valdused orduaja algul.

nuseid ehitama, nagu seda tehti Lääne-Euroopas. Need kujud ühtlasi tähtsaks maavalitsemise ja õigusemõistmise keskusteks. Linnused ehitati kõrgemaile mäekünkaile või vete äärde, samuti aga ka tähtsamate teede ristumiskohtadesse. Mäekünkale endise eesti muinaslinnuse asemele ehitati linnus Viljandisse, Tallinnasse, Tartusse. Vete äärde aga Pärnusse, Haapsallu ja Narva.

Linnust kaitses kõigepealt tugev müür. Selle nurkadele ehitati ümarad või nelinurksed kaitsetornid. Üks neist tehti teis-

test palju kõrgem, et sealt oleks võimalik kaugemale näha. Tallinnas ja Narvas on need tornid Pika Hermanni nime all tänaseni säilinud. Sissekäik linnusesse toimus silla kaudu, mida võidi üles tõmmata ja alla lasta. Kaitsemüüri ümbritses kas kuiv või veega täidetud kraav. Seespool linnuse müüri oli mitmesuguseid hooneid elamiseks, majapidamiseks ja muuks otstarbeks. Tähtsaim neist oli peahoone, mis mahutas endasse kiriku, koosolekute-saali, söögi- ja magamisruumi jne. Keldrid olid avarad ja tugevate võlvidega. Linnuseis elasid maahärrade kõrgemad ametnikud, sõjamehed, vaimulikud ja ametimehi, nagu tolliülemaid, köögimeistreid jne.

3. **Läänindus.** Lääne-Euroopa eeskujul hakkasid ka siinsed *maahärrad maid läänistama*, lootes sel teel saada endale võitlusvõimelisi mehi. Esialgu elasid *vasallid* oma maahärra linnuses ja käisid paar korda aastas läänimaalt maksu kogumas, aga hiljem siirdusid nad oma läänidesse ja rajasid sinna *mõisad*. Maad mõisadeks saadi mitmel viisil. Mõnikord osteti see talupoegadelt, teinekord sunniti endised omanikud lihtsalt lahkuma ja nende talud liideti mõisaks. Esines ka neid juhtumeid, kus mõis rajati elaniketa maa-alale. Algul olid mõisad põllumaa poolest üsna väikesed, hiljem aga laienes see kas uudismaa tegemisel või naabruses asetsevate külade lammutamise tõttu.

Läänimehe elamu oli esialgu väga lihtne, ilma korstnata tare. Suits pääsis välja ukse kaudu ja majas oli ainult üks köetav ruum. Mõisa hoonestik oli piiratud püsttaraga, et oleks julgem üllatuste vastu talupoegade poolt. Aja jooksul läks läänimees rikkamaks ja võis elamu ehitamiseks rohkem välja anda. Järk-järgult hakkasid siin-seal mõisas kerkima kivihooned ja uhked lossid.

Läänimeesteks olid peamiselt sakslased, Põhja-Eestis esines nende hulgas ka taanlasi. Eestlastest läänimehi oli küll olemas, aga üsna vähesel määral.

4. **Eestlaste elu orduaja algul.** Võõra võimu alla sattumisega tulid paratamatult kaasa mitmed olulised muudatused eestlaste elus. Kõigepealt *kaotasid* meie esivanemad oma *poliitilised vabadused*: neil polnud enam õigust sõda alata ega lepinguid sõlmida teiste rahvastega. Muudel aladel esines muudatusi vähem. Maa, mida talupoeg haris, kuulus temale, samuti ka kõik muu varandus, mis ta oli endale soetanud.

Aja jooksul aga hakkasid kasvama mitmesugused kohustused uute võimude vastu. Nii tuli neile maksta *kümnist*. Seda nõuti esmajoones kümnendik viljasaagist. Peale selle pidid talupojad hoolitsema *preestri ülalpidamise* eest. Uusi makse tõi kaasa ka *kohtupidamine*, mida teostas kas maa-härra oma ametnike kaudu või vasall. Eestlased võtsid kohtupidamisest osa kaasistnikena. Ajutiste kohustustena esinesid *mitmesugused tööd*, nagu näiteks linnuste, kirikute ja mõisahoonete ehitamine ja teede tegemine. Viimaks lisandus kõigile veel *teotegemise kohustus*. Nii tuli aasta jooksul teatavil korral aidata maahärrat, mõisnikku või preestrit põlluharimisel, heinategemisel, puudeveol jne. Tülikamaks tööks oli isandate vilja vedamine müügikohta.

Sõja korral pidi iga talupoeg, kes relva suutis kanda, võitlusse minema.

5. **Eestlaste elu raskenemine ja Jüriöö vastuhakk a. 1343.** Kuigi talupoegade maksud ja teoorjus polnud esialgu suured, muutusid nad ometi järk-järgult raskemaks. Eriti sündis see Harju- ja Virumaal. Taani kuningas oli kaugel ja läänimehed-mõisnikud toimisid siin üsna omapead ega kartnud kedagi. Pealegi kohtlesid nad talupoegi halvasti, mida need tõsised tööinimesed ei olnud ära teeninud. Kroonika ütleb, et vasallide vägivald oli nii suur, et rahvas oli neile otsekui sulaseks. Ometi aga teadsid talupojad suusõnaliste mälestuste kaudu, et mõni inimpõlv tagasi oli eesti rahvas olnud jõukas ja iseseisev peremees. Meeleldi kuulati jutustusi esivanemate elust

ja sangarlikkusest, kuni viimaks valmines julge otsus: minema kihutada või hävitada viimne kui üks võõraste perest. Ainult sel teel loodeti surve alt pääseda.

Vastuhakk sai alguse Harjus jüriööl a. 1343, milleks märku andis ühelt mäekünkalt kõrgele taeva poole loitev märgutuli. Varsti süttisid säärased tuled lähemal ja kaugemal, kutsudes kõikjal talupoegi vastuhakkamisele. Harjust levis ülestõus Virusse ja Läänemaale. Oma juhtideks valisid eestlased neli tublit talupoega, keda on kutsutud kuningateks. Nende käsutusse kogunes 10 000 talupoega, kelledega mindi Taani võimu keskust — Tallinna piirama. Ühtlasi pöörduti abipalvega Soomes asuvate Rootsi võimude poole ja saadi sealt jaatav vastus.

6. Paide läbirääkimised. Et Taani võimud ei saanud toime vastuhaku summutamisega, pöördusid nad abipalvega ordu poole. Ordumeister oli abistamisega nõus, saabus Paidesse ja kutsus sinna eestlaste esindajad läbirääkimistele. Neli eesti kuningat läks ühes kolme sulasega.

Paide läbirääkimistest jutustab vana kroonika järgmist:

Meister küsis neljalt kuningalt, miks nad siis ometi sakslasi, noori ja vanu, nii armetult on tapnud ja surnuks löönud. Selle peale vastas üks kuningaist: neid olevat nii kaua piinatud ja vaevatud, et nad seda kauemini enam taluda ei saanud. Meister küsis jällegi: mis põhjusel on nad vaesed mungad Padises surnuks löönud? Nad vastasid: neilsinatseil olnud küllalt süüdi ja kui veel oleks leidunud üks küünrapikkune sakslane, oleks seegi pidanud surema, aga kui meister neid tahaks oma alamaiks võtta (sest nad kuulusid Taani kuningale), siis tahaksid nad temale sõnakuulelikud olla, muidu ei taha nad endile ühtki isandat. Meister vastas: see ei kõlbavat temale, et ta niisugused mõrtsukad jätaks karistamata, kes säärase teoga hakkama saanud, mäherdust maailma algusest saadik veel kuulda pole olnud; nad peavad aga nii kauaks vabaks ja puutumata jääma, kuni ta uuesti tagasi tuleb ja

eestlasi on karistanud. Kui kuningad seda kuulsid, said nad vihaseks ja nõudsid: lastagu neid oma väe juurde tagasi ja lubatagu neil oma õnne katsuda ning seda teha nii hästi kui võimalik. Ka kõnelesid nad salaja, et tahavad kõik need isandad surnuks lüüa; siis võivat nad suure auga surra.

Kui meister seda kuulis, läks ta välja ja käskis Järva foogti, et see nende külaliste eest küllalt hoolitseks.

Nüüd tahtis üks eestlastest foogti surmata. Foogti kannupoiss aga oli valvas ja hüppas oma isanda ette, sai aga raskesti rinnast ja kaks korda käest haavata. Nüüd haarasid isandad sõjariistad ja raiusid kõik need eestlased, kuningad ja sulased, tükkideks.

7. Vastuhaku nurjumine. Ordumeister tegutses pärast seda üsna kiiresti. Ta liikus oma väega Tallinna poole, kus asusid teatavate eestlaste relvastatud jõud. Kahes lahingus lõi ta talupoegade vägesid, kes olid väga puudulikult relvastatud. Seejärel läks ta Tallinna ja võttis selle linna oma kaitse alla. Tallinnast siirdus ta Läänemaale ja summutas ka sealse vastuhakkamise.

Pärast seda kui eestlaste vastuhakk Põhja-Eestis oli täiesti nurjunud, ilmusid alles Soome-Rootsi abiväed Tallinna alla. Nähes, et nad asja käiku ei suuda enam muuta, pöördusid nad tagasi.

1343. a. sündmuste tagajärjel kasvas ordu võim tunduvalt ja ta maa-alad laienesid. Taani kuningale oli selge, et ta ei suuda enda käes hoida kaugeid alasid — Harju- ja Virumaal. Seepärast müüs ta need nüüd Saksa ordule. See aga andis maa valitsemise edasi Liivi ordule.

Eestlased olid vastuhakkamise läbi kaotanud palju inimesi. Ka olid nende küladest mitmed väga raskesti ordu vägede poolt kannatada saanud. Ees ootasid rängad ülesanded oma elujärje korraldamisel ja veel suuremad kohustused mõisade ülesehitamisel.

8. **Sunnismaisuse kujunemine.** Pärast nurjunud vabadusvõitlust hakkasid talupoegade *kohustused tunduvalt suure-nema*. Seda põhjustas kõigepealt mõisade arvu suurenemine ja nende maa-alade laienemine. Samuti nõudsid ka mõisnike senisest toredamad eluviisid suuri kulutusi. Esmajoones tõseti just makse. Kümnisemaksu nimi jäi küll püsima, kuid tegelikult andis talupoeg mitte kümnendiku, vaid veerandi ja mõnel pool koguni kolmandiku oma viljasaagist. Vilja kõrval tuli tasuda veel karjakümnist. Selleks pidi talupoeg andma mõisnikule iga kümnenda noore looma. Pealeselle nõuti veel puid, heinu, kanu, mune jne.

Teopäevade arv aastas hakkas ka nüüd kasvama, sest muidu ei suudetud ju mõisatööd ära teha.

Maksude ja teoorjuse suurenemine *ei toimunud kaugeltki ühtlaselt*. Ühel pool olid nad raskemad, teisel pool kergemad. Talupojad, kes olid raskemais elutingimustes ja koguni võlgades, *põgenesid* oma senise mõisa piiridest ja läksid sinna, kus oli kergem. See aga mõisnikele ei meeldinud, sest nad kaotasid oma tööjõu ja ka võla. Seepärast hakkasid nad püüdma talupoegade liikumisvabadust kitsendada. Talupoja põgenemise takistamiseks anti välja karmid määrused. Nende alusel pidi talupoeg elama seal, kus ta oli sündinud, ega tohtinud koha pealt liikuda ilma härraste loata. Seega *kinnistati talupoeg maa külge* — ta oli saanud sunnismaiseks. Rööbiti sunnismaisusega hakkasid kujunema ka pärisorjuse alged, mida näitab talupoegade müümine, kinkimine ja pantimine ilma maata.

Kuid kõik need nähtused ei olnud Eestis ainulaadsed, sääraseks oli kujunenud talupoegade elu peaaegu kogu Lääne-Euroopas.

9. **Eesti linnade tekkimine.** XIII sajandil saabus meie kodumaale rohkesti saksa kaupmehi ja käsitöölisi. Nad ehitasid oma elamud tähtsamate linnuste külje alla ja jäid sinna

elama. Nii tekkis *lossi ümber alevik*, millele maahärra andis *linnaõigused*. Sel viisil on kujunenud säärased orduaegsed linnad, nagu Tallinn, Paide, Rakvere, Narva, Viljandi, Haapsalu, Pärnu ja Tartu. Oma välisilme ja valitsemisviisi poolest sarnlesid siinsed linnad Saksa linnadega. Tänavad olid kitsad ja kõverad, õued ja turuplatsid väikesed ning majad mitmekordsed. Linna ümbritses kas tugev kivimüür või muldvall ühes palkaiaga. Müür või vall piirati väljastpoolt kraaviga. Müüri ja linnamajade vahel oli ringtänav, et kaitsjad võiksid takistamatult liikuda sinna, kuhu neil vaja oli.

Linna valitsemine kuulus siingi raele, mille eesotsas seisid pürjermeisterid. Raad hoolitses linna majapidamise ja heakorra eest ning mõistis ka kohut.

10. **Käsitöölised ja kaupmehed.** Linnaelanike peategevuseks olid *käsitöö* ja kaubandus. Nagu Lääne-Euroopas, nii koondusid ka peaaegu kõik siinsed käsitöölised kutsealade järgi *tsunftidesse*. Tsunfti mittekuluvaid käsitöölisi nimetati vusserdajaiks, käperdajaiks või jäneseiks. Et need odavalt töötades tegid tsunftiliikmete teenistusele kahju, siis jälitati neid armutult. Siingi kutsuti käsitöölise kõrgemat kutsealast ühingut väikegildiks ja kaupmeeste kutsealast ühingut suurgildiks.

Kaubandus oli meie maal orduajal üsna õitsval järjel. Siinsed suuremad linnad, nagu Tallinn, Tartu, Viljandi ja Pärnu, kuulusid *Hansa liitu*. Nad koondasid Lääne-Euroopa ja Venemaa vahelisest kaubandusest tähtsa osa enda kätte ja said sellest head vaheltkasu. Kaubad olid küllaltki mitmekesised. Novgorodi kaudu toodi Venemaalt Eestisse tooraineid, nagu karusnahku, vaha, kala, loomarasva, lina ja kanepit. Enamik neist saadeti välismaale. Kodumaistest saadustest läks sinna teravili, lina, kala. Läänest toodi meile sisse ja saadeti siit suurel määral Venemaale näiteks kalevit, lõuendit, siis soolaheeringaid, veini, õlut, puuvilja, relvi ja mitmesuguseid

metalle. Soola sisseveosadamaks ja laokohaks nii Eesti kui ka Põhja-Venemaa jaoks oli Tallinn, mistõttu öeldi, et see linn on ehitatud soolale.

11. **Eestlased linnades.** Elanike arvult olid orduaegsed linnad väikesed. Umbes a. 1450 ulatus elanike arv Tallinnas 7000—8000-ni, Tartus 5000—6000-ni ja Pärnus umbes 600-ni. Suure osa linnaelanikest moodustasid sakslased, neile järgnesid arvult eestlased ja siis venelased, taanlased, rootslased ja soomlased. Linnades elasid eestlased mitmel viisil. Neid oli päevatöölisi, kohtu- ja kirikuteenreid, öövahte, käsitöölisi jne.

Kaubanduse alal tegutsesid nad edukalt pudu- ja talurahva-kaubaga. Suurkaubandus aga oli neile suletud. Rikkamad mehed omandasid kinnisvarasid ja elasid üsna jõukalt. Ilma eestlasteta poleks siinsed linnad muidugi saanud püsida. Kui Harju ja Viru mõisnikud nõudsid Tallinnalt tagasi sinna põgenenud talupoegi, vastas see: „Siin, mitte Saksamaal, ei saa ühtki linna ülal hoida ainuüksi sakslaste najal. Kui Tallinnalt talupojad ära võetakse, jääb ta külaks, sest ilma rahvata pole linna.“ Et linnades surevus üsna suur oli, pidi elanike juurdevool olema katkestamatu, mida soodustasid ka linnad ja kaitseid sinna põgenenud talupoegi ega andnud neid mõisnikele välja. Kes oli end linna piirides varjanud ühtejärke aasta ja kuus nädalat, see võiski linna jääda. Seepärast öeldi: „Linnaõhk teeb vabaks.“

12. **Kirikute ja kloostrite tekkimine.** Pärast rooma-katoliku usu võidulepääsu meie maal hakati siin ka kirikuid ja kloostreid ehitama. *Kirikud* olid esialgu puu-ehitused, aga varsti hakati ehitama kivikirikuid. Need olid paksude müüride ja väikeste uste ning akendega. Seetõttu valitsesid seal hämarus ja jahedus. Jumalakodadest oli suurim ja võimsaim *Tartu toomkirik*. Seal pidas Tartu piiskop ise jutlust ja selle varemed on säilinud tänaseni. Paljud orduaegsed kirikud olid

kaunistatud tähelepandavate kunstiteostega. Seal leidis ilusaid altareid, kujusid, seinamaalinguid jne.

Kloostreid oli orduajal üsna rohkesti ja tuntuimad on *Pirita*, *Padise*, *Kärkna* ja *Kuimetsa* klooster. Klooster on siingi nagu mingi linnus. Ta hooned olid piiratud kaitsemüüriaga, mida ümbritses veel sügav kraav. Kloostri värav seisis alati hoolsa valve all, et sinna ebasoovitav isik sisse ei pääseks. Nagu Lääne-Euroopaski, nii pidid ka siinsed mungad ja nunnad juhtima kloostri majapidamist. Neil tuli töötada põllul, teha käsitööd, kirjutada käsikirju ümber jne. Selle kõrval aga pidid nad hoolega palvetama ja hoolitsema oma hingeõnnistuse eest. Kloostrist levisid mitmed teadmised ja oskused meie rahva keskele.

13. **Kirik ja rahvas.** Katoliku kirik jäi rahvale üsna võõraks. Pole ka seejuures midagi imestada, sest jumalateenistust peeti ladina keeles, mida talupoeg ei mõistnud. Vaimulikud olid võõra päritoluga ja neile vaadati kui ülempihi esindajaile ega usaldatud neid. Samal ajal aga pani kirik tugevasti rõhku väliskommete täitmisele, nagu kirikuskäimisele, pühitsetud vee tarvitamisele, põlvitamisele jne. Eriti tähtsal kohal seisis pühakute, nende piltide ja kujude ning säilmete austamine. Viimaste hulka kuulusid puutükid, naelad, riidehilbud, veretilgad jne., mida usuti pärinevat Kristuselt, ta ristilt või mõnelt pühakult. Säilmeil arvati olevat imetegev võim ja pühakuilt loodeti eestkostmist Jumala juures. Pühakute austamine leidis eestlaste hulgas vastuvõtliku pinna. Neile vaadati kui haldjaile ja neilt oodati abi ja kaitset ikalduste, tõbede, kiskjate loomade ning muude hädade vastu. Eriti tuntuks said säärased pühakud, nagu neitsi Maria, Georg — Jüri, Johannes — Jaan, Laurentius — Laurits ja Miikael — Mihkel. Iga pühaku auks oli pühendatud teatav päev aastas ja need nimepäevad on veel tänapäevani meie rahva keskel tuntud. Neil pühadel käidi kirikus ja toodi ohvriande. Talupoegadele

said pühakute nimepäevad väga omaseks ja nende järgi korraldasid nad oma tööde algust, näiteks karja väljalaskmist, heinateo ja viljakoristamise algust jne.

14. **Koolid.** Esimesed koolid tekkisid meie kodumaal peaaegu toomkirikute juures, mispärast neid hüüti toomkoolideks. Üks neist oli Tartus, teine Tallinnas ja kolmas Haapsalus. Toomkoolid olid mõeldud esmajoones preestrite ettevalmistamiseks. Kloostrite juures asusid kloostrikoolid. Linnades leidis ka linnakoole. Neis õpiti peale kiriklike ainete veel lugemist, kirjutamist ja arvutamist. Need, kes soovisid kõrgemat haridust saada, pidid välismaale ülikooli minema.

Eestlastest said kooliharidust vähesed. Kõige rohkem, mida rahvas tegi, oli see, et ta Meie Isa ja Ave Maria palve ja kümme käsku pähe õppis. Kuid siiski oli Eesti Lääne-Euroopa osaks saanud, nii ehituselt, linnadelt, korraldustelt ja elult. Maa kultuur oli ühtlustumas Saksa-Rooma aladega. — Aga rahulikku arenemist ähvardas võimsaks kasvav Venemaa Ivan III-nda ajal.

15. **Ivan III.** Kaua aega polnud venelased kuigi ohtlikud Vanale Liivimaale. Nad tegid küll vahetevahel siia röövretki, aga olid selleks liig nõrgad, et oma võimu siin kindlustada. Aegamööda aga hakkas olukord muutuma. Venemaa tugevnemise keskuseks sai *Moskva vürstiriik*. Moskva vürstid suurendasid oma maid järjest enam naabervürstide alade arvel. Üks kõige silmapaistvam Moskva riigi suurendaja oli suurvürst *Ivan III*. Ta vabastas Venemaa tatarlaste võimu alt, mis seal oli kaua aega kestnud, ja *alistas ühtlasi Novgorodi* vürstiriigi. Et viimane asetses otse Liivimaa piiri taga, siis sai Moskva riik Liivimaa naabriks. Aastal 1492 ehtasid venelased just vastu Narva ordu linnust jõe paremale kaldale oma kantsi. See on tuntud *Ivangorodi* ehk *Jaanilinna* nime all. Sellest võis arvata, et suurvürstil on suuri plaane Liivimaa suhtes. Veidi hiljem laskis ta vangistada saksa kaupmehed Nov-

gorodis ja sulges sealse Hansa kaubakontori. Sellega anti raske löök Hansa ühingule ja ühtlasi ka Tallinna ja Tartu kaubandusele. Ivan III-nda kaugemaks eesmärgiks aga oli Liivimaa vallutamine ja selle liitmine Venemaaga.

16. **Wolter von Plettenberg** (1494—1535). Keskaja lõpul sai ordumeistriks Wolter von Plettenberg, kes oli kõige silmapaistvam Liivimaa ordumeister. Selge pilguga nägi ta Vene hädaohu kasvamist ja seadis oma peaülesandeks selle vastu võitlemise.

Ikka uusi teateid tuli venelaste vägivallatõudest. Kaupmehed kurtsid, et Novgorodis on nende kaubakontor suletud, kaupmehed välja aetud, kaubad ära võetud. Piirielanikud kurtsid, et venelased käivad nende maad rüüstamas. Nad olid põletanud külasid, ajanud ära karjasid. — Ja teati rääkida, et piiri taga kogunevad suured Vene sõjaväed.

Plettenberg ei jäänud ootama uut rünnakut. Kiiresti korjas ta kokku 6000-mehelise sõjaväe ja ruttas venelastele vastu. Ta jõudis Irboskast mööda ja saabus *Pihkva* alla Venemaal. Siin langes kaks halli habemega venelast vangi, kes nõudsid, et lastagu neid ordumeistri ette. Kui nende soov täideti, jutustasid nad, risti ette lüües ja Jumalat tunnistajaks kutsudes, et venelased on nii suure sõjaväega lähenemas, et lahingut ei tulegi: neil tarvitseb vaid ehmunud liivimaalased kinni siduda. Aga siit minevat Vene sõjavägi edasi Liivimaale ja võtab maa ära ilma mõõgalöögita.

Kui ordumeister seda kuulis, tõmbas ta oma sõjaväe lagedale väljakule *Smolina järve* ääres ja otsustas võidelda. Varsti saabuski Vene sõjavägi, mis oli nii suur, et venelaste imestusel polnud piire, kui nägid, et leidub mehi, kes neid nähes ei põgene. Varsti oli Plettenberg oma sõjaväega igast küljest sisse piiratud. Kõik venelased ei mahtunud korraka kallalegi.

Kuid venelaste imestus muutus varsti hirmuks. Plettenbergi ratsavägi tungis läbi venelaste sõjaväe, kuid ei pöördunud

mitte põgenema. Ei, vastupidi, tungis uuesti läbi Vene sõjaväe teisele poole serva välja. Nõnda mitu korda järgemööda. Ratsanikud ja hobused olid nii porised ja verised, et ei näinud enam, mis karva nad olid. Kuid Vene sõjavägi oli sellega nii segi löödud, et pistis ülepeakaela põgenema.

Liivimaalased olid väsinud, nii mehed kui ka hobused. Nad ei jõudnud enam põgenikke taga ajada. Aga nad ootasid lahinguväljal veel kolm päeva, et kas venelasel julgust jatkub veel kord tagasi tulla. Siis aga pöördusid koju tagasi.

Selle kuulsa Smolina lahingu järel, mis toimus *aastal 1502*, jätsid venelased kauaks ajaks Vana-Liivimaa rahule.

UUE AJA ALGUS.

17. Kultuuri kiirenev areng alates ristsõdadest. Ristsõdade ajal pikkade rändude jooksul läbi mitmete maade nägid ristsõdijad väga palju sellist, millest neil enne aimugi ei olnud. Kes oleks võinud arvata, et maailm nõnda suur on! Lähed, lähed — ja ikka otsa ei tule! Ja et nii palju rahvaid ja keeli on! Imelikke riietusi, kombeid, nägusid! Kui erinevalt mõnes kohas süüakse, riietutakse, töötatakse! Ja Jumalatki usutakse ja palutakse eri kohtades eri kombel! Ja kui palju imelikku maailmast koju kaasa tuua tahaks!

Ja toodigi palju kaasa, mitte ainult teadmisi. Kaupmehed tõid järjest uusi esemeid: araabia siidi ja sametit, süüria klaasnõusid, pärsia vaipu, damaskuse relvi, bütsantsi jumalakujusid, araabia lõhnaõlisid ja palju muud. Ja mitte ainult ei toodud esemeid, neid õpiti ka kasutama ja ise tegema.

Ja kui juba paremat näinud, ei leppinud inimene enam lihtsa söögiga. Ta hakkas seda vürtsitama ja idamaiselt küpsetama. Laud kaeti uhke linaga. Ei lepitud enam külasepa poolt tehtud mõõgaga, see telliti nüüd kaugelt linnast kuul-

Keskaegse lossi varemete juurde tekib uueaegne asundus.

salt mõõgameistrilt. Nii hakkas inimene vajama ikka rohkem teisi inimesi kauge maa peale, arenes läbikäimine. Aga need, kes omasid mingit erioskust või käsitööd, või kes kauplesid, need asusid linna, et olla kättesaadavad kogu ümbruskonnale. Nii kasvasid linnad üha suuremaks. Aga eriti linnas oli lugemise ja kirjutamise oskust rohkem vaja — ülesmärkimiseks, arvepidamiseks, mõtete kirjapanemiseks, teiste mõtete lugemiseks. Seni oli kirjutatud tavaliselt ladina keeles, nüüd aga hakati rohkem oma emakeelt kasutama. Üks esimesi, kes emakeeles suuremaid teoseid kirjutas, oli Dante Itaalias.

18. Dante ja humanism. Dante sündis keskaja lõpu poole Firenze linnas P.-Itaalias, kus ta ka üles kasvas. Ta oli sunnitud oma kodulinnast põgenema. Rändas rahutult läbi paljud kohad, luges palju kreeka ja ladina kirjandust. Ta kirju-

tas haarava itaaliakeelse teose, nime all „*Jumalik komöödia*“, milles kirjeldas põrgut, puhastustuld ja taevast.

Selles teoses ta jutustab, kuidas kord metsikus looduses hulkudes tema maa seest avause leidnud, kust sisse läinud ja põrgusse sattunud. Põrgus kohtas ta rooma kirjanikku *Vergiliust*, kelle saatel ta läbis kõik 9 põrgu ringi. See oli kohutav, kuidas siin roimareid ja teisi patuseid piinati! Siin nägi ta leegitsevat tõrvajõge, milles alasti inimesed meeletult karjades ujusid, suutmata libedast kaldast üles roomata. Seal kandis metsik kõrvetuul inimkehasid, tõustes tuulispeana ja pekstes õnnetuid vastu kaljusid. Ühel palaval udusel lagendikul oli tuhandeid ja tuhandeid patuseid inimesi maa külge kasvanud, jalad juurtena maa sees, käed ja sõrmed okstena kõrvetuules, juuksed lehtedena tormis lendlemas. Aga üle selle lagendiku tormasid karjuvad alasti inimesed, verised jooksust üle okkaliste põõsaste, aga neile järele söötsid kiunuvad põrgukoerad, lõugade vahel ühel ja teisel tükike värskelt napsatud inimeseliha. See metsik kihutav salk tallas ja murdis puudeks ja põõsasteks kasvanud inimesi, murtud okste kohalt tilkus verd palavale tuhataolisele mullale.

Vergilius saatis Dante kuni taevavärvani, edasi ta ei tohtinud tulla, sest ta koht oli puhastustules. Aga taevas kohtas Dante sihvakat helendavat naist, keda nähes ta otse võpatas: see oli noorena surnud *Beatrice* (beatriitše), keda Dante kord südamest oli armastanud. Õndsas Beatrice saatel tõusis Dante kuni taeva üheksanda ringini, kuid siin läks valgus nii pimestavaks, inglite laul nii vägevaks, et Dante maised kõrvad ja silmad seda taluda ei suutnud, ja ta pöördus tagasi.

Nii kirjeldab Dante elu teises maailmas, nagu seda keskajal kujuteldi. Kuid Dante pole ise seejuures enam päriselt keskaja inimene: ta jutustab, et olevat põrgus mitut paavsti näinud! Aga munki ja preestreid lugematul arvul! Ka pagan-

likke kirjanikke oli ta puhastustules kohanud, need olid taevasse jõudmas. Nii väljendas Dante oma halvaks panu tolle aja rikutud keskaja usule ja ülistas vana aja kirjandust ja kultuuri. Ega paavst või munk veel sellepärast taevasse jõua, et ta nii palju palub, risti ette lööb või paastub; küll aga avitab taevasse inimlik looming ja töö!

Nii areneski keskaja teisest poolest peale *humanism*. Kui varem kõike seda ülistati, mis Jumalale meelepärast võiks olla: palvetamist, kirikuskäimist, paastumist, lihasuretamist, vaga elu, siis kiitis *humanism* kõike seda, mis inimesele õnne ja edu toob: ilusat keha, tervist, tarkust, osavust, rikkust, ilusat loodust, kunsti, raamatuid, loomingut ja tööd.

Et nüüd kunsti jälle kõrgesti hindama hakati, siis elas tol ajal hulk kunstnikke, kelledest üks tuntuimaid on Michelangelo (mikelandžeelo).

19. Michelangelo ja renessanss. Michelangelo saadeti noorena varakult kooli, kuid vanemate ja õpetajate meelehärmiks ei tegelnud ta seal muuga kui ainult joonistamisega. Tal oli palju tegemist, enne kui vanemad talle lubasid kunstnikuks õppida. Ja just suureks kunstnikuks tahtis ta saada. Iga oma uue töö juures suutis ta midagi juurde õppida, see tuli jälle endisest parem. Varsti peeti teda suureks kujuriks ja maalijaks, talle anti palju tellimisi. Väsinud alatisest tööst ihkas ta puhkust ja rahu, kuid ta ei saanud seda. Ta armastas perekonnaelu, kuid tal polnud aega ega võimalust perekonna loomiseks. Tal polnud kuigi palju aega oma maalingute juurest lahkudagi — kõrvaltoas veetis ta ööd, voodi oli vahel üksainus — seal magas ta ühes kolme selliga. Et pikuti ei mahtunud, siis risti, pead vastu seina, jalad põrandal. Sageli piinas teda väsimuse tõttu nõrkus ja haigus, ta arvas, et sureb, — kuid ta ajas end jalule, sest tahtis tööd enne surma lõpetada. Kuid lõpetanud ühe töö, algas kohe teist, kavatsedes veel ilusamat. Ta teadis, et ta ise on inetu, — aga seda ilu-

samaid kujusid ja maa-linguid püüdis ta luua. Ta teadis, et inimesed teda ei armasta, — kuid seda rohkem sundis ta inimesi oma töid armastama. Ta joonistas „Maa-ilma loomise“ — iga vaataja tundis pildil kujutatud vägevas habemikus ära Jumala, kes taeva all lendas ja sõrme maakeri poole sirutas. Tema „Moosese“ marmorist kuju aga tuli nii vägev ja elav, et Michelangelo ise olevat kurjaks saanud, et kuju end ei liiguta ega räägi. Virutanud kujule vasa-raga vastu põlve ja hüüdnud: „Räägi ometi!“

Mooses. Michelangelo raidkuju.

Kuid Michelangelo kujud räägivad meile siiski — räägivad suurest Michelangelost, kes kivid kõnelema ja värvid jutustama pani.

Tol ajal, umbes a. 1500, elas palju teisigi suuri kujureid ja maalijaid. Jälle oli ilusa sportliku keha raiumine ja maali-mine ausse läinud nagu vanas Kreekas ligi 2000 aasta eest. Seepärast tunti ka suurt huvi vana-kreeka ja -rooma kunsti ja kirjanduse ning teaduse vastu: koguti vanu kujusid, käsi-kirju, pilte, vaadeldi vanu varemeid — ja kõigest sellest õpiti, seda jäljendati ja loodi selle eeskujul uut. Seepärast nimetamegi seda aega *renessansiajaks* ehk uuestisünni-ajaks —

sest vana-kreeka ja -rooma kunstid ja teadused oleksid just nagu uuesti ellu ärrganud. Michelangelo ongi üks renessansi suurmeistreid.

Rohkem läbikäiv ja arenev inimene suutis ka kergemini midagi uut leiutada.

20. Püssirohu leiutamine. Püssirohtu tunti vanas Hiinas juba väga ammu. Tema leiutamise kohta Euroopas käib üks iseäralik tõendamata lugu:

Berthold Schwarz. Uhes saksa kloostris elas iseäralik munk, nimega Berthold Schwarz. Juba ammu olid teised mungad tema erilist eluviisi tähele pannud. Tihti istus ta oma kongis vaikselt ja mõtles salapäraseile asjule. Kõige rohkem mõtles ta selle üle, kuidas loodust rohkem oma võimu alla painutada.

Kord püüdis ta sütt ja salpeetrit kokku segada. Teised mungad aga naersid ta üle ja nimetasid teda tolmutekitajaks. „Varsti valmistab Schwarz uue pulbri rottide hävitamiseks,“ tähendasid nad naljatades.

Uhel päeval istusid mungad nagu harilikult söögilauas. Korraga kuuldus vali plahvatus, mis nagu kõuekärgatus kostis üle kloostris saalide. Söögisaal vabises, müürid ähvardasid kaela langeda. Seal unustasid mungad oma karastavad joogikruusid ja põgenesid laua juurest, lüües riste ette ning palvetades. Parajasti tahtsid nad trepist üles tormata, kui sisse astus Schwarz. Suitsu ja tahmaga kaetud, astus ta kahvatanud mungakarja poole ja lausus: „Hiljuti te naersite mu pulbri üle, aga ta oskab hästi süttida. Tema viha ja võimu läbi langevad lossid ja kindlused; kes teda oma teenistusse kutsub, see võib-dab maailma.“

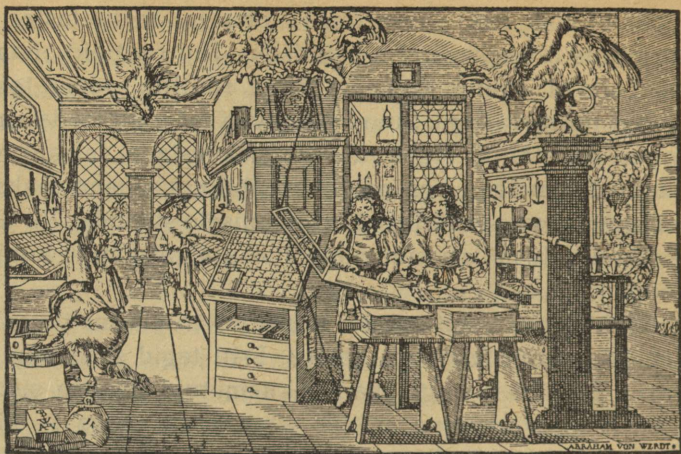
Tõde on, et püssirohi muutis tublisti maailma senist asjade käiku: rüütliilosse võis püssirohu abil kergesti purustada, neid polnud mõtet enam teha; raudriietega ratsarüütel muutus mõttetuseks ühes oma vehklemise oskusega — juba kaugel

maa peale võis teda koos tema hobusega maha lasta, kui ainult jätkus raha püssirohu ostmiseks. Kui rüütleid enam ei vajatud, siis ei jagatud ka enam lääne, rüütelite asemel tekkis palgavägi tulirelvadega. Suure palgaväe sai muretseda ainult kuningas, sest tal oli õigus rahvast maksustada, ja raha võimaldaski palgaväge. Aga palgaväe abil sai ta end maksmata panna ning rahva ja rüütli sõnakuulmisele sundida. Nii järgneb keskaegsele mõisriikide ajale uuel ajal piiramatu kuningriigi aeg.

21. Trükikunsti leiutamine. Keskajal trükikunsti veel ei tuntud. Raamatuid kirjutati käsitsi. Eriti tegid seda mungad kloostris, seepärast oligi enamik raamatuid usulise sisuga. Aga käsitsi kirjutamine võttis väga palju aega — Piibli ümberkirjutamine nõudis aastaid, see aga tegi raamatud väga kalliks, suurem raamat maksis niisama palju kui talu või hobune. Loomulikult sai nii kallist raamatut ainult mõni üksik jõukam inimene omandada. Kui aga nüüd rohkem huvituma hakati haridusest ja raamatutarkusest, siis algas juurdlemine selle kallal, kuidas raamatuid hõlpsamini paljundada.

Kui õige katsuks terve lehekülje puust välja lõigata, siis võiks ju sellega nagu pitsatiga terve lehekülje korruga paberile „trükkida“? Nii mõtlesid mõned ja proovisidki. Kuid seda hiiglavaeva, mis juba ühe lehekülje kallal oli! Mis siis veel, kui tahaks trükkida terve Piibli!

Sel ajal asus Saksamaal Mainzi tagasi kaua eemal elanud linnakodanik *Johann Gutenberg*. Ta üüris endale maja, palkas sellid, tema ukse ette veeresid koormad paberiga ja pärgamendirullidega. Linnarahvas jäi peatuma ja küsis sellidelt, mis siin majas õiendatakse. Aga sellid kehtasid vaid salapäraselt õlgu ega tahtnud midagi lausuda. „Mis nad küll selle paberivirnaga peale hakkavad?“ imetles linna rahvas. „Ja kuhu pannakse see tohtu hulk pärgamenti? Selle valmistamisel pidid küll vasika- ja lambakarjad oma naha ohverdama!“

Trükikoda uue aja algul.

Sel ajal käis aga majas kibe töö. Johann Gutenberg oligi see mees, kellel õnnestus 1450. aasta paiku huvitav leiutus: ta hakkas tinast tähti valama. Ta valmistas suurel arvul kõiki tähti. Siis laoti need tinast tähed tagurpidi lehekülje vormiks. Nüüd ehitati veel press, mis selle lehekülje vormiga võimaldas paberile jälge vajutada; ja trükikunst oligi leiutatud!

Aga küll oli esialgu trükiladumisega pahandust — tähed tulid ju tagurpidi, juudi moodi laduda. Sellid kirusid tasakesi leiutajat. Kuid varsti nad omandasid selle oskuse ja ladumine läks nobedasti. Laotud lehekülg kinnitati pressi sisse ja trükiti seda paljudele lehtedele. Esimene trükitud raamat oli Piibel. Esimese Piibli trükkimine kestis neli aastat. Sadade või isegi tuhandete Piiblite valmistamine nõudis nüüd niipalju aega, kui keskajal ühe Piibli käsitsi kirjutamine. Ja kui ilus oli trükitud raamat — ja kui selge! Tähed seisid seal nagu sõdurid kindlas rivis, kuid mitte ähvardavalt, vaid teenistusvalmis!

Ja iga peatüki algul oli eriti suur täht — see oli nagu kindral. Ja kõik see tähtede sõjavägi astus nüüd inimese teenistusse. Inimene lööb lahti raamatu — ja nagu nõiaväel kannavad vaprad tähed teda kas Aafrikasse neegrite juurde, kaugele minevikku või isegi nõidade ja näkineidude maale!

Johann Gutenberg sattus esimest raamatut trükkides võlgadesse, ta paigutati võlavanglasse. Niisugune oli inimeste tänu suurele leiutajale, kes tegi raamatu odavaks, tõi ta igasse onni, võimaldas hariduse levikut kõikjale. Kuid õigus võidab lõppeks siiski — surematu kuulsus teeb heaks iga kannatuse.

Esimene eestikeelne raamat trükiti a. 1535.

Teine suur leiutus tol ajal oli kompass.

22. **Kompass.** Vanal ja keskajal sõideti küll ka laevadel, kuid see oli vaid peamiselt „rannalaevandus“ — laev liikus saarelt saarele või hoidus nii lähedale rannale, et ära ei eksiks. Harvem julgeti ääretule merele sõita, sedagi ainult siis, kui päike taevas säras või tähed paistsid, siis teati sõidusuunda päikese või Põhjjanaela järgi. Kuid see oli väga kardetav: juhtub äkki uduseks või pilve minema, siis võib ära eksida ja karide otsas hukkuda. — Kui vaid alati teaks, kuspool põhi ja lõuna või mõni teine ilmakaar on, siis saaks julgesti üle kõigi veteväljade sõita!

Araablased olid ühe imeliku mänuuasja leiutanud: magnetiseeritud nõel pistetud läbi korgi või kerge puu ja asetatud vette. Nagu nõidus: nõelaots pöörduv ikka põhja poole! Sellega saaks ju ka merel põhjakaart määrata? Kuid häda: merel oli sageli tuult, kerge laev tantsib ja loksutab vett, kuhu on asetatud kork nõelaga! Kas ei saaks ilma veeta säärast nõela kasutada? Sellele mõttele tuligi üks itaallane: ta asetas nõela peenikesel terasteljel karpi — ja kompass oligi leiutatud!

Tänu kompassile võis juba igasuguse ilmaga julgesti otse üle mere purjetada, tundmata hirmu ranna silmist kadumise eest, sest tuttavaist meredest oli olemas juba umbkaudseid

kaarte. Ja laevajuhid teadsid ohtlikke kohti juba peast. Merekaardid aga täienesid iga uue reisiga. Nüüd võisid liiklemine ja kaubandus mitmekordistuda, sest polnud odavamad teed kui veetee. Maal teed peaaegu puudusid, rändaja võis ka kergesti röövlite kätte langeda, vilets tee võimaldas väga väikese koorma, sellegi eest tuli peaaegu iga mõisa piiril tolli maksta. Laevale aga võis mitusada vankrikoormat korraga laduda ja ilma ümber laadimata tuhandeid kilomeetreid sõita.

23. **Ameerika avastamine a. 1492.** Juba umbes aastal 1000 olid vaprad meresõitjad viikingid oma reisidel Islandisse Gröönimaa ja Põhja-Ameerika ranniku avastanud. Kuid sellest olid säilinud vaid üksikud teated ja needki unustusse vajunud. Ja kes neid tõsiselt võttagi teadis! Alles Kolumbus avas Ameerika eurooplastele lõplikult.

Kolumbus oli itaallane, pärit Genua linnast, vaese kangru poeg. Ta õppis usinasti matemaatikat, merendust ja maadeteadust, luges hoolega reisikirju ja Piiblit. Hakkas juba noores eas merimeheks ja sõitis kõik tol ajal teada olevad mered läbi. Et Portugali riik suure Atlandi ookeani rannikul eriti agarasti merendusega tegeles, astus ta Portugali teenistusse. Ja abielluski siin Lissaboni linnas ühe kuulsa merimehe tütrega, kes päris isalt hulga kaarte, päevaraamatuid ja plaane. Uurides reisikirju ja plaane mõtles Kolumbus üha rohkem sellele, kuidas saaks otsemat teed rikkasse Indiasse ja Jaapanisse, et sealt tuua kulda, vürtsi, pipart, koralle, pärle ja muud väga kallist kaupa. Kas tõesti peab selleks maad mööda läbi Aasia ida suunas minema? Kui kord maakera on tõesti ümarik, miks siis mitte katsuda sõita Indiasse lääne suunas, teiselt poolt maakera? Tee lääne suunas Indiasse peaks olema märksa lühem! Ja kaugel läänes merede taga peab olema mingi maa — kust muidu torm tundmata loomade ja lindude jääneid Madeira randa saab ajada? Jah, reis lääne suunas Indiasse peaks teoks saama!

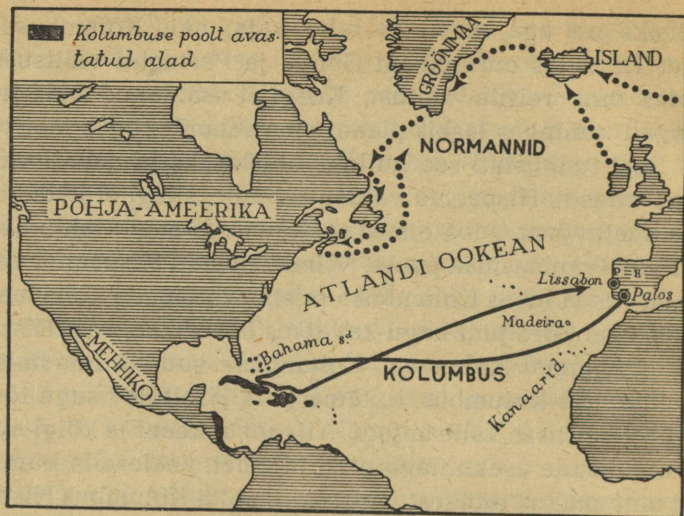
Reisiks oli aga laevu ja raha vaja, neid Kolumbusel ei olnud. Ta esitas oma plaani Genua ja Portugali valitsusele, paludes oma reisile toetust. Keegi ei usaldanud seda teha, Portugali kuningas laskis plaani oma salanõukogus läbi vaadata. Seal tunnustati see hulluks unistuseks ja naerdi välja. Siis pöördus ta Hispaania valitsuse poole, siingi ei leidnud ta palve vastuvõttu. Juba otsustas Kolumbus maalt lahkuda, et pöörduda Prantsusmaa poole. Viimaks ometi Hispaania valitsus nõustus ja lubas Kolumbuse reisiks varustada kolm laeva.

Kuid veel kord pidi kogu kavatsus äparduma, sest Hispaania kuningannat kohutasid Kolumbuse suured nõudmised. Nimelt nõudis Kolumbus, et tema ja ta järeltulev sugu tõstetagu aadliseisusse, talle antagu Atlandi ookeani ja kõigi avastatavate maade asekuninga nimi ja amet, pealeselle kümnist kõigi uute maade tuludest. Teist korda pidi Kolumbus Hispaania kuningakojast lahkuma, kuid siis andis kuninganna järele. Sellekohane leping kirjutati alla.

Reis „Indiasse“. Augustis 1492 sõitis Kolumbus Hispaaniast Palose sadamast välja. Ta „laevastikus“ oli kolm laeva, meeskond koosnes 120 inimesest. Sadamas oli palju rahvast saatmas, kõik vangutasid pead ja pidasid Kolumbust hulljulgeks.

Kolumbus tüüris algul edela poole. Kanaari saartel peatus ta ja parandas laeva riket. Arvatakse, et üks madrus, kelle julgus hakanud nüüd juba kaduma, rikkus meeeldi tüüri, et Kolumbust sundida tagasi pöörduma.

Julge avastaja ei lasknud end aga eksitada — ja 9. septembril purjetati Kanaari saartelt edasi lääne poole. Puhus pärituul, purjed paisusid — ja varsti kadus Vana Maailm reisijate silmist. Sõideti päev, teine — midagi ei olnud näha peale ääretu veevälja ja taeva. Viiendal päeval ilmusid linnud: meripääsuke ja valge linavästri. Merimehed rõõmutsesid, et maa on lähedal, aga nad ei teadnud, kui kaugele kaldast

Kolumbuse esimene reis Ameerikasse a. 1492.

võivad need linnud lennata. Sõideti veel mõni päev. Merimeestel hakkas julgus kaduma. Tuul oli alati päri, sest seal puhuvad sügiseti passaattuuled. Kuid seesama pärituul hirmutab mehi kõige rohkem, nad kurdavad:

„Mis siis küll saab, kui tuul siin puhubki alati ühele poole? Sõita võime nii küll kaugele, aga kuidas me koju tagasi pääseme?“

Ilm oli kogu aja hea — jahe-värskendav tuul, selge taevast, vagune meri. Kolumbus rõõmutses, et ilm on soodus, aga ta kaaslased olid kartlikud ja võib-olla oleksid oma juhile vastu hakanud, kui poleks olnud aeg-ajalt pettenähtusi, mis ikka äratasid lootust, et maa peab lähedal olema. Merepinnale ilmus rohi, ja mida kaugemale sõideti, seda rohkem oli rohtu. Paiguti paistis meri roheline aasana. Mõned taimed olid seda

laadi, et arvati — nad võivad kasvada ainult maal. Sageli ilmusid laevade lähedale linnud, merepinnal võis näha lendlevaid kalu.

Nii möödus juba viiskümmend päeva, kui Hispaaniast lahkuti, kuid maad ei olnud ikkagi näha, sellest hoolimata et mitmesugused märgid juba ammu tõendasid, et maa peaks lähedal olema. Ebausklikud merimehed hakkasid kartma, et kurivaim meelitab neid mitmesuguste pettemärkide abil üha kaugemale kuni hukatusse. Julgesti sõitis Kolumbus edasi. Sellele, kes esimesena maad peaks nägema, lubas ta eluaegse pensioni. Ta omaenese silmad olid alati pööratud läände.

Möödus veel mõni päev, kuid maad ei nähtud. Laevastiku meeskond kaotas kannatuse, ja kui seitsmekümnendal reisi-päeval päike loojus ikkagi merre ja taevapiiril kallast näha ei olnud, puhkes meeskonnas rahutus. Salgana koguneti Kolumbuse ümber ja ähvardades nõuti tagasipöördumist. Kolumbusel läks siiski korda mehi rahustada. Järgmisel päeval leiti merest puuksake, marjadega kepp, mille küljes nähti inimese käe jälgi — terariista lõikeid. Jälle hakati lootma ja vaadati üksisilmi läände, igaüks tahtis maad esimesena näha.

Kolumbus jäi ööseks laevalaele ega pööranud silmi läänest; ta tundis, et veel üks päev — ja temal ei ole enam võimalik mehi sõnakuulmises hoida, et elumõte puruneks igavesti.

Korraga . . . kella kümne paiku õhtul kostis naaberlaevalt hüüd: „Maa!“

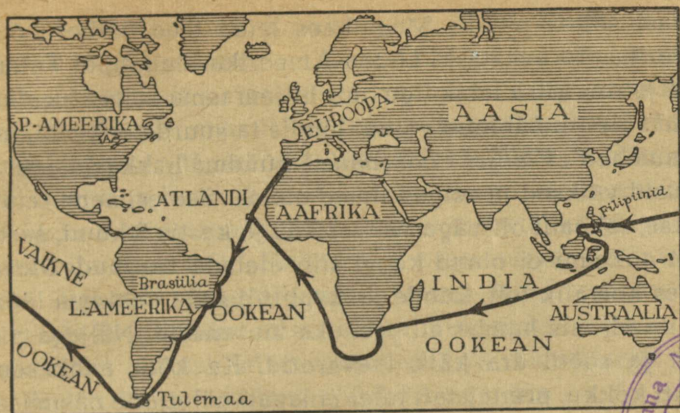
Meeskonna rõõmul polnud piiri. Suured purjed tõmmati kokku ja läheneti aegamööda maale. See oli väike haljas saareke *Bahama* saarestikus. Kolumbus pani sellele pärast nimeks *San Salvador*, s. t. Lunastaja saar. Saare rahvas ise nimetas oma saart *Guanahani*'ks. 12. oktoobril lasti saare rannas ankrud sisse. Kolumbus sõitis paadiga maale, pani seal lehvima Hispaania lipu ja kuulutas maa Hispaania omaks.

Kolumbus tegi hiljem veel mitu reisi uuele maale, avastas palju uusi saari. Kuid ta jäi ikkagi surmani uskuma, et ta oli jõudnud Indiasse, seepärast nimetas ta ka uue maa elanikke indiaanlasteks. Kolumbuse viimised elupäevad ei olnud kuigi rõõmsad. Kadedad kaasaeglased tõstsid ta vastu valekaebusi ja süüdistusi, mille tagajärjel ta kaotas oma aunimed ja varanduse. Suur avastaja suri erakuna ja kõikidest mahajäetuna.

24. Fernando Magalhaes — esimene reis ümber maakera a. 1519—1522. Eriti hoogsasti tegeles tol ajal kauge merendusega kaks Atlandi ookeani kaldal seisvat riiki — Portugal ja Hispaania. Fernando Magalhaes (magaljaans) sündis Portugalis, teenis oma kodumaa laevastikus ohvitserina, võitles Indias, sai haavata Aafrikas. Aga kui Portugali valitsus talle pensioni ei tahtud maksta, siis astus ta Hispaania teenistusse. Nagu Kolumbuski, oli ta veendunud, et maakera on ümarik. Ja Magalhaes otsustas veel kord proovida lääne suunas Indiasse sõita — ümber Ameerika lõunatipu.

Aastal 1519 oli *Sevilla* sadamasse kogunenud tohutu rahvahulk, kirjud riided lendlesid värskes tuules, kostis elavat kõnesuminat. Hulljulge Magalhaes sõidab siiski teele! Seal seisis viis laeva reisivalmis ja värskelt värvitud. Preestrid astusid kullaga tikitud riideis üle laevalae ja piserdasid sisse-seadet veega. Meeskond suudles kuldset risti preestri käes ja niisutas pühitsetud yette kastetud sõrmega oma laupa. — Ja majesteetlikult liugles viis laeva kui viis valget luike jõgepidi mere suunas.

Esimesel laeval asus Magalhaes ise. Ookeanile jõudes andis ta käsu, et esimese laeva päras öösel tõrvik põleks. Kui aga esimesel laeval ka latern süttis, siis pidid teisedki laevad tuled süütama, sellega näidates, et nad pole veel eksinud. Kanaari saartel võeti toitu ja vett peale ja sõit kestis edasi. Ümber laeva kündsid merd saagiahnete haide oimud. Merelt tõusis õhku ja üle laeva lendas parvede kaupa lendavaid kalu.

Magalhaesi reis ümber maakera a. 1519—1522.

Ja üldse: mitmesuguseid kalu oli nii palju, et nad kohati nagu ujuvaid saari moodustasid. Aafrika rannikult sõitsid laevad edela suunas üle ekvaatori ja üle Atlandi ookeani.

Pikem peatus oli *Brasilia* rannikul. Sajad pikad paadid sõitsid kaldalt laeva juurde, täis indiaanlasi, kelle ainsaks kehakatteks oli papagoisulgedest põll. Naisedki olid neil kaasas, lapsed võrguga seljas. Aga aerud olid nagu leivalabidad. Laevamehed tulid maale ja vahetasid pärismaalastelt tarvilikke toiduaineid. Peeglikese eest said nad koorma kalu, iga raudse õngekonksu eest 5 kana või terve kandami „magusat pilliroogu“. Eriti hindasid indiaanlased mängukaarte: ärtu kuninga eest andsid nad 6 kana. Pildita kaardid olid odavamad. Laevamehed võisid saada ka kui palju tahes „imelikke maa sees kasvavaid mügarikke“, mida nad keetsid ja mis nendele maitsma hakkas (kartul!). Kirve eest pakkusid indiaanlased kaht ilusat tüdrukut. Kõige selle kauplemise juures kihistasid indiaanlased omavahel naerda, sest nad olid kindlad, et said kahvanägusid tüssata.

Edasi sõites püüdis Magalhaes leida teed ümber Lõuna-Ameerika. Ta avastaski Lõuna-Ameerika lõunatipul Tulemaa saare juures kitsa läbikäigu, mis hiljem tema auks *Magalhaesi väinaks* ristiti. Läbinud väina, jõudis ta suurde ookeani, mida laevamehed „*Vaikseks ookeaniks*“ hüüdma hakkasid, sest siis juhtusid vaiksed ja selged ilmad olema. See esimene reis üle Vaikse ookeani oli väga vaevarikas ja kestis 3 kuud, sest nii suurt ookeani ei olnud keegi siin oletada teadnud. Meestel lõppes korralik toit, kuude jooksul tuli süüa pehkima lõõnud kuivikuid, mis hamba all tolmuks murenesid. Näljaga püüti kinni ja söödi ära kõik laevarotid. Ka kõik nahkesemed koguti kokku, pruunistati tuel ja jagati nälgijaile näsimiseks.

Nii jõudsidki need, keda polnud tapnud nälg ja taud, *Filipiini* saartele Aasia rannikul. Ühel Filipiini saartest, kus elanud olid ehitatud puude latvadesse, sai alguse saatuslik tüli: Magalhaes nõudis ristiusu vastuvõtmist ja Hispaania kuningale alistumist, üks saartest aga sellega ei nõustunud. Puhkes võitlus, milles Magalhaes langes, läbipuurituna pärismaalaste odadest. Nende odade puust otsad olid tules karastatud.

Viiest laevast, mis olid teele asunud, jõudis kodumaale tagasi ainult üks — „*Victoria*“. Ta oli purjetanud üle India ookeani ja ümber Aafrika. Vähesed ellujäänud maailmarändurid täitsid ühe suure tormi ajal jumalaemale antud töotuse: nad tulid Sevillass maale ainult särgiväel, palja jalu, palja päi, süüdatud vahaküünlad käes, ja läksid vaikses rongkäigus kabelisse neitsi Mariat tänama imeliku pääsmise eest. Hispaania kuningas aga kinkis „*Victoria*“ kaptenile väikese maakera, mille alla oli kirjutatud: „Sina käisid esimesena ümber minu.“

Nii oli alus pandud suurtele reisidele ja maadevallutamisele eurooplaste poolt. Oli ka lõplikult tõestatud, et maakera on ümarik. Nüüd aga tuli tõsiselt kahelda ka selles, kas päike tiirleb ümber maakera, nagu seda Piiblist välja lugeda võis.

25. **Nikolai Kopernik.** Keskaaja kirik ja maailmavaade tunnustasid, et maa on maailma keskpunkt, päike ja kõik tähed käivad ümber meie paigalseisva maa. Kuid keegi ei suutnud sel puhul seletada, miks tähed taevas nii veidraid teid mööda käivad, nagu see täpsel vaatlusel selgus. Tähtede liikumine on nii imelik ja keeruline, et üks Hispaania kuningas ütles: „Kui oleksin mina Jumal, oleksin küll taevatähed palju lihtsamini käima pannud.“ Seda ütlust peeti kuningale suureks patuks ja ta pidi hiljem troonilt lahkuma. Kuid tegelikult oli taevatähtede liikumine siiski lihtne! Pidi ainult leiduma inimene, kellel tarkust jätkus tõe leida ja julgust seda tõe välja ütelda, kuigi teda ähvardas kiriku needus.

Kui Kolumbus Ameerika oli avastanud, siis peeti esialgu avastatud maad muidugi Indiaks. Terves haritud Euroopas levitati lendlehti, milles oli öeldud, et lõpuks ometi on kindel, et maakera on ümarik, sest Kolumbus jõudis lääne suunas sõites ümber maakera Indiasse. Üks neist lendlehtedest sattus *Preisimaal* Nikolai Koperniku kätte, kes selle üle sügavasti järele mõtléma hakkas. Ja ta arutas endamisi nõnda:

„Maa on ümarik, on kera, tähendab, ta hõljub maailmaruumis. Aga sellest järeldub, et maakera on taevakeha, nagu kõik teised tähed. Aga maakera on ometi suur ja täht väike?! Kuid see võib ju ainult paista nii, sest iga kauge asi paistab väikesena. Maakera on meil endil otse jalge all, aga täht võib olla väga kaugel. Ja võib-olla et need tähed ja päike on koguni suuremadki kui meie maakera? Ja kas need kauguses asetsevad miljonid suured taevakehad siis tõesti ööpäeva jooksul peavad ümber meie maa ringi ära jooksma? Kuidas nad jõuavad? — Aga eks oleks lihtsam arvata, et päike seisab paigal, maakera aga käib ümber oma telje ja ümber päikese? Siis oleks selge, miks taevakehad tõusevad ja loojuvad?!“

Kopernik töötas palju, luges hulga raamatuid läbi. Siis avanes tal võimalus *Itaaliasse* sõita. Need olid huvitavad aastad

Itaalias. Ta õppis tundma humanismi ja renessanssi. Ta vaates Michelangelo töid ja oli neist vaimustatud. Ta kuulis nii palju vanadest kreeklastest, et suure huviga ära õppis kreeka keele ja luges läbi hulga kreeka teoseid. Ka neist paistis, et maakera peaks olema ümarik ja peaks ise tiirlema! Miks aga kinnitavad kõik vaimulikud ja muud inimesed, et maakera seisab paigal, on kogu maailma keskspaik? Kas saab kirikut usaldada?

Oli aasta 1500, see oli tähtis aasta — 1500 aastat möödab Kristuse sünnist! 200 000 inimest tervest Euroopast oli Rooma rännanud, et koos paavstiga paluda ja paavsti ette põlvili langedes ta kätt suudelda, Jumala asemikku palgest palgest näha. Aga paavsti troonil istus sel ajal Aleksander VI, keda hüüti „roimade kuningaks“ — nii palju oli süütute inimeste elusid ta südamel. Ta oli lasknud paljusid mürgitada, kägistada, põueodaga surmata, et ainult võimu ja varandust omandada. Kopernik vaatas ja mõtles: kas tõesti kirik on eksimatu?

Kui Kopernik kodumaale tagasi pöördus, oli ta tolle aja targimaid mehi: ta oskas hästi kreeka ja ladina keelt, oli õppinud õigus-, usu- ja arstiteadust, oskas hästi joonistada ja isegi luuletada.

Nii valmiski Koperniku peas mõte maailma ülesehitusest: päike on keskel, tema ümber tiirlevad maakera ja teised rändtähed, kuu aga tiirleb omakorda ümber maakera. Tema sellekohane raamat pandi muidugi paavsti poolt keelu ja põlu alla.

Selsamal ajal aga kündsid sajad laevad kaugeid meresid ja avastasid ning vallutasid uusi maid.

26. **Maadeavastuste mõju.** Eurooplasi ei kihutanud maadeavastusele mitte niipalju uudishimu ega teadusejanu kui just rahaahnus. Koos humanismiga levis ilmlik eluviis, püüti elada nii mugavasti ja hästi kui sai, korraldada ilus korter, süüa ja juua hästi, muretseda raamatuid ja pühenduda lõbusustele. Aga see kõik nõudis raha.

Mehhiko päriselanike maiade asula. Vana maia seinamaaling.

Eriti rohkesti asumaid vallutasid oma soodsa asukoha tõttu Portugal, Hispaania, Madalmaad ja Inglismaa. Asumaade alistamine osutus kergeks, tänu tulirelvadele ja kultuurilisele üleolekule pärismaalastest.

Hispaanlane *Cortez* (kortés) maabus 700 sõduri ja 10 kahuriga *Mehhikos*. Kui suur oli mehhiklaste üllatus ja imestus, kui nad „suurt valgete tiibadega lindu“ nägid randuvat! Selle valge linnu pealt aga maabusid imelikult riietatud „kahvanäod“, kes võisid oma „imekepiga“ müristamist ning välku teha ja inimest kauge maa pealt surmata! Ja imede-ime: kahvanäod tõid kaasa suuri „koeri“, kes haukumise asemel hirnusid ja kelle selga kahvanäod kaksiti istusid! Mis sa, vaene punanahk, sihukese kahvanäo vastu teed oma kivi-kirve ja vibuga? — Ja kerge vaevaga alistaski Cortez hirmunud Mehhiko. „Kulda! Kulda!“ hüüdsid kahvanäod, „kus on teie kuld?“ Cortezi käsul kõrvetati viimne Mehhiko kuningas surnuks, et saada andmeid ta kullatagavara asukoha kohta.

Mehhiklased Cortezi koormakandjaina.

Nõnda vallutasid Euroopa riigid hiigla-asumaid. Kõikjal otsisid eurooplased *rikkusi* ja *loodusvarasid*. Sageli nad *ristisid* ja *orjastasid* pärismaalasi. Nad võtsid enda alla hiiglaistandikke ja sundisid pärismaalasi seal tööle. *Indiaanlased* Ameerikas aga armastasid vabadust ja vihkasid orjust ja orjastajaid. Kord ütles üks hispaania munk indiaanlasele: „Lase end ristida, siis saad taevasse!” Indiaanlane küsis: „Kas hispaanlased ka saavad taevasse?” — „Muidugi,” vastas munk. — „Siis mina küll taevasse ei taha!” ütles indiaanlane. Sageli indiaani emad surmasid oma lapsi, et neist mitte orjad ei saaks. Ja indiaanlaste surevus oli tööde juures nii suur, et neid hästi ei saanudki orjadena kasutada. Siis tuldi mõttele *neegerorje* tööle rakendada. Laev laeva järele sõitis Aafrika randa, relvastatud mehed suundusid sisemaale, piirasid mõne neegriküla sisse, vanad ja lapsed tapeti, keskealised aga lukustati pika keti külge ja küüditati piitsahoopide saatel laevale. Tekkisid suured orjaturud, kust neid müüdi kõigile soovijaile. Eriti rohkesti muretsesid neid Ameerika istandike omanikud.

Asumaad tulid Euroopa kultuuri mõjupiirkonda, nad aitasid Euroopasse rikkusi koguda, tänu neile rikkustele aga are-

nesid Euroopa oskused, teadused, kunst ja kirjandus. Tihenev läbikäimine ja kaubandus arendas ka omalt poolt inimesi. Hakati tarvitama rohkesti uusi aineid: kartulit, tubakat, suhkrut, kakaod, kohvi, teed. Hakati rohkem kasutama sidruneid, vürtse, puuvilla. Kuid kaubandus asumaadega läks rohkem teatavate riikide ja rannikulinnade kätte; vana Hansa, kes tegeles peamiselt läbimaa-kaubandusega, varises nüüd kokku.

Kuid niihästi humanism, renessanss kui ka suured leiutused ja rännud laiendasid eurooplase silmaringi, tegid temast maailma kõige targema inimese, kuigi kõige ahnema. Kaugeltki mitte meeeldi ei tasanud inimene enam oma suuri kirikumaksegi ja kaugeltki mitte kiriku iga talitus ja usukomme ei rahuldanud enam inimest. Usuelu väärnähtuste kohta oli nüüd inimesel teravam silm.

27. **Rooma-katoliku usu väärnähtused.** Mitte üksi ilmlikke ei mõjutanud humanism — ka vaimulikud muutusid humanismi tõttu ilmlikumaks, andusid toredusele, teaduste ja kunstide harrastamisele ja lõbusale elule.

Rooma-katoliku usk oli muutunud väga pealiskaudseks, inimesed pidid täitma vaid teatavaid *väliseid kombeid*, et „taevasse saada“. Näiteks loeb inimene endamisi sada korda püha kuju ees meieisapalvet (pater noster), ilma et ta ise ladinakeelseist sõnadest aru saaks. Teine jälle loeb selle asemel neitsi Maria pildi ees „Ave-Maria“ palvet (Tere, Maria). Preester soovitas just niimitu korda lugeda! Et arv segi ei läheks, selleks panna palveks kaela helmekeetaoline „roosikrants“, iga kord palvet uuesti alates võetakse pihku uus helmes. Nii võib läbi peo käinud helmeste arvu järgi kohe teada, mitu korda palvet on loetud. Loeb, loeb ja ise mõtleb: näe, varsti sada korda loetud — ainult need helmed veel läbi peo lasta, siis on eilne patt andeks saadud! Väga tähtis on ka nii ja nii mitu korda risti ette lüüa! Hingele hästi mõjus ka pühitsetud veega lauba niisutamine — kauss pühitsetud veega seisab seal — pistad

Paavst (Sixtus V) peab läbirääkimisi Vatikani juurdeehituste üle.

sõrme sisse ja niisutadki. Aga kui siis kullatud riietega preester oma kuldse risti üles tõstab ja ees sammub, siis on väga tähtis, et iga mees talle järele astub, üks kord ümber kiriku, kellel küünal, kellel jälle lipp käes, kellel mitte midagi, ja sellepärast mõtleb: järgmisel korral katsun kindlasti püha kaju kanda! Aga kas teie teate, mis seal kullatud kastis keset kirikut seisab, viiskümmend vahaküünalt ümber põlemas? Vaata ometi läbi klaasi ja suudle püha risti selle kohal! See on ju püha jäänus (reliikvia), püha Tõnise puusakont! Naaberkirikus on jälle üks nael Kristuse ristist, teises kihelkonnas

on tükike Kristuse ristipuud! Mõnes kohas olevat isegi Kristuse külje seest voolanud verd! — Aga kiriku seintel ripuvad pühakute pildid. Seal palub keegi pühalt Tõniselt lehmvasikat ja mitte härga, pühalt Nikolauselt aga, et üks pisuke pettus välja ei tuleks. Et pühak kindlasti avitaks, sellepärast küünalgi ta ette süüdatakse! Püha Maria, aita isa sõjast koju!

Aga piiskopid, abtid, preestrid, mungad, nunnad — need elasid uhkesti: sõid, jõid, palusid, mängisid, aga ka lugesid palju, sageli humanistlikku kirjandust. Paavst elas uhkes Vatikani lossis, ilmus vaid harva toredasse Peetri kirikusse jumalateenistusele. Rohkem viibis ta koosviibimistel, ettekandeil, luges kreeka kirjanikke. Aga kust tuli raha terveks selleks toredaks eluks tuhandeile ja tuhandeile piiskoppidele, preestritele, munkadele? — Kirikul olid hiigla-maa-alad, kohati veerand tervest riigist. Peale selle maksis iga inimene kirikule makse, ja need olid väga suured. Nii jäi usklikkus kõrvaliseks asjaks, rohkem vaadati toredale elule ja tulule. Keegi vaimulik ütles: „Kiidetud olgu Kristus, sest ta võimaldab meile suurt sissetulekut!“

Kuid uue aja algul ei tahtnud rahvas seda rikutud usku enam taluda. Paljud soovitasid usku puhastada, pahed sellest kõrvaldada, reformeerida. Suurejooneliselt algatas Saksa maal Luther reformatsiooni ehk usupuhastust.

28. **Martin Luther.** Martin Luther sündis *mäekaevuri pojana*. Ta isa oli küll tubli tööline, kuid laste vastu vali, eriti kui õhtul väsinult töölt koju tuli. Lapsed pidid olema vaiksed ja sõnakuulelikud nagu hiirepojad. Mõnigikord sai Martin isalt valusasti vitsa ja Martin kartis oma isa nagu ta vennad-õedki. Siis käis Martin koolis — ja sealgi oli kord väga range: löödi või karistati iga eksimuse eest. Kuid Martinil jäi siiski nii omast isast kui ka koolist hea mälestus. Hiljemgi oli Martinil hirm ja kartus — mitte enam kooli ja isa ees, vaid Jumala ees. Kõrd kõndis ta nooremehena mööda teed koos oma sõb-

raga. Seal tõusid piksepilved, algas sadu, lõi ägedasti välku ja müristas. Uks äikesenool raksas lähedal maasse ja surmas Martini sõbra. See rabas ja ehmatas Martinit südamepõhjani. Ta mõtles: „Kui vägev on Jumal! Kui nüüd mina oleksin surma saanud, siis seisaksin praegu Jumala trooni ees — mis peaksin küll Temale ütleva?“

Martin lõpetas ülikooli, kuid ikka tundis ta end rumalana ja Jumalast kaugena. Hingepiinades astus ta *augustiini kloostri*se mungaks. Selle asemel et head kohta vastu võtta, hästi teenida ja elada, kiratses ta vaese mungana, palus, palvetas, paastus ja mõtles. Kuid ikka tundis ta hingepiina. Ainult Piiblit lugedes rahunes ta.

Klooster ei suutnud Martinit kaua kõita, hiljem elas ta *Wittenbergi* linnas, tegutses katoliku preestrina, siis ülikooli-professorinagi. Kord saadeti Martin Luther ametiasjus *Rooma*. Küll rõõmutses Luther selle reisi üle! Roomat kaugelt silmates viskus ta põlvili ja hüüdis: „Ole tervitatud, sa püha, õnnis Rooma linn!“ Uhes teiste palverändajatega tuli ta Pilatustrepi juurde ja roomas põlvili mööda trepiastmeid paavstile kuuluva Laterani lossi ette. Ta oli mõtelnud: siin elavad pühad ja vagad inimesed. Kuid varsti märkas ta tõde: vaimulikud ja paavst elasid pillavat ilmlikku elu.

29. Saksa reformatsiooni algus a. 1517. Kord ilmus *Wittenbergi* linna paks punasepõseline mees, kelle nimi oli *Johann Tetzel*. Ta näitas preestreile ette paavst *Leo X-nda* volitused ja seadis oma asjad siis kirikus ja kiriku ees laiali: uhked lipud ja lindid, kastid ja paberid. Rahvast kogunes üha rohkem ümber. Kõik võisid lugeda kuulutusi: „Ostke patud andeks! Parema täna kui homme! Täna elate veel — homme võib-olla on juba hilja!“ Aga ühe tüseda rahakasti peal seisis pealkiri: „Kui raha kastas kolksatab, hing põrgust taeva volksatab.“ — Nii hangeldas Tetzel patukustutuskirjadega, sest peapiiskop ja paavst vajasid raha.

Äritsemine patukustutuskirjadega.

Kui Luther seda nägi, kihvatas ta sees pahameel. Jumala templi ees niisugune tembutamine!

See juhtus aastal 1517. Luther koostas 95 vaidluslauset ja lõi need Wittenbergi kiriku uksele. Neis öeldi: pattu ei saa ükski inimene andeks müüa, ainult vagadus ja usk aitavad hinge taevasse, aga mitte välised kombes! Usu aluseks olgu Piibel, mitte paavsti korraldused! — Sellega oligi usupuhas-tus alanud.

Loomulikult ei meeldinud Lutheri mõtted ja tegutsemine paavstile. Paavst saatis Lutherile „kõige pühama kirja“ — *bull*a, milles seisis: kui Luther kuuekümne päeva jooksul oma kirikule vastuvaidlemise pattu ei kahetse ja oma sõnu tagasi ei võta, siis langeb ta ketserina kirikuvande alla ja „raiu-takse pühast kirikupuust nagu kuivanud oks maha“. — Kuid Luther ei lasknud end heidutada. Sajad noored üliõpilased ja palju muid inimesi kogunesid ta ümber. Uheskoos mindi rong-käigus linna taha, tehti tuleriit ja põletati paavsti kiri nagu mingi ketser ära.

Wittenbergi kirik. Keskel uks, kuhu Luther lõi oma vaidluslaused.
Lukas Cranachi kaasaegne joonis.

Nii algas Luther üksi võitlust terve katoliku kirikuga, kuhu alla kuulusid kõik Euroopa haritud riigid, paavst, kõik kuningad, palju vürste, krahve, piiskoppe ja lugematu hulk munki, rääkimata muust rahvast. Kuid Lutherit tiivustas mõte, et ta võitleb oma tõekspidamiste eest.

30. **Luther Vormsi riigipäeva ees.** Lutheril kogunes poolehoidjaid. Keiser tahtis asja rahulikul teel lahendada ja kutsus Lutheri *Vormsi* linna aru andma oma mõttest ja tegevusest. Luther läks teele. Mõnedki hoiatasid teda: sind võidakse ju kinni võtta ja ketserina tuleriidale saata! Luther aga vastas: „Kui nad ka nii suure tuleriida teeksid, mis Vormsist Wittenbergi küüniks ja taevani loidaks, tahan mina siiski minna!“ Ka ta sõbrad Vormsi linnast saatsid talle sõnumi vastu: hoidku end! Aga Luther ütles: „Kui seal ka nii palju kuradeid oleks, nagu katusel kive, siiski tuleksin ma!“

Nii jõudiski Luther Vormsisse. Määratud päeval ilmusid ta juurde riigimarssal ühes keiserliku heeroldiga ja sõidutasid Lutheri läbi linna. Nad talutasid ta läbi tagaukse lossi ja mööda kõrvalkoridore toredasse saali. Seal istus noor keiser Karl V pimestavas hiilguses troonil, ta kõrval õukondlasi, ta ees kuurvürstid, vürstid, hertsogid, peapiiskopid, piiskopid, krahvid, parunid, rüütlid. Kõik uhkelt riides, toredais toolides. See kõik kokku oligi *riigipäev*.

Siis pöördus Lutheri poole üks auväärt mees küsimusega: kas on ikka õige, et Luther ristiusu kirikule vastu hakanud, erinevaid arvamusi rooma-katoliku kiriku kohta avaldanud? Kas ta tahab oma ülemeelikult üleannetuid sõnu heaga tagasi võtta ja oma pattu kahetseda, sest kirik on ju kõikide vastu armuline?

Luther oli küll nii hiilgava kogu ees esialgu pisut kokkunenud. Eks olnud ka ju tema elu ja saatus nende kõrgete härrade käes. Ta oli siin üksi, teised aga esindasid suurt Saksa-Rooma riiki ja tervet kristlikku maailma. Uksainus sõna neilt — ja Lutherit ootab tulesurm! Kuid Luther uskus siiski, et temaga on võimsaim relv — tõde. Ta vastas: ta võitleb tõe eest, tahab usku puhastada väärnähtustest. Ta ütles, et tema võitleb paavsti ja nende vaimulike vastu, kes hoolitsevad rohkem rahva varanduste raiskamise eest kui inimeste usu ja vaga-

duse eest. Ta tahab oma võitlust jätkata. Ja Luther lõpetas oma sõnad nii: „Ma ei usu paavsti ega vaimulikke, sest nad on palju eksinud. Ma teen, nagu mind mu südametunnistus käsib. Siin ma seisan, teisiti ma ei või, Jumal aidaku mind! Aamen.“

Pärast riigipäeva laialiminekut kuulutas keiser: Luther on kirikuvande alla pandud! Iga mees võib teda kui hulkuvat metslooma hukata!

31. **Reformatsiooni tähtsus ja levik.** Luther elas paos *Wartburgi* lossis, tõlkis Piibli emakeelde ja koostas kiriku-laule. Hiljem tuli ta tagasi Wittenbergi. Tema õpetuse alusel kujunes luteri usk. Luterlased ei tunnusta ladinakeelset jumalateenistust ega rahvusvahelist ülemust — paavsti. Iga rahvas palub Jumalat oma emakeeles ja korraldab oma kirikuasjad ise. Luterlased ei tunnusta pühakuid, ristilöömist, pühi jäänuseid ega muid väliseid kombeid, nad nõuavad, et inimene usku mõistaks ja usuks. Luterlased ei lähe kloost-risse mungaks ega nunnaks. Igaüks võib jumalat paluda ning ise Piiblit lugeda. Et igaüks ise Piiblit ja muud lugeda saaks, selleks tuli palju raamatuid trükkida ja rahva keskele levit-tada. Et inimesed lugeda oskaksid, tuli koole asutada ja ema-keelt arendada. Nii andis luterlus tõuke hariduse tõusule.

Luther leidis miljoneid mõtteosalisi. Uha kaugemale levis luterlus, üha rohkem maid läi paavstist lahku. Nii tungis luter-lus üle kogu Saksamaa, sai riigiusuks *Taanis, Norras, Rootsis* ja *Soomes*. Orduajal olid meie esivanemad rooma-katoliku usku olnud, kõik katoliku usu kombes kaasa teinud, pater noster'it (meieisapalvet) „paterdanud“, katoliku kirikule kümnest maksnud. Nüüd aga tungis ka *Orduriiki* luterlus sisse, algul Tallinna ja Tartusse, siis ka mujale. Kõikjal pilluti pühad kujud kirikuist välja ja hakati Jumalat emakeeles paluma. Aga seda said esialgu teha vaid sakslased, eestlastel puudusid veel hästi keeltoskavad kirikuõpetajad.

Reformatsiooni levik.

Samal ajal hakkas Šveitsis, Prantsusmaal ja Inglismaal Calvini õpetus ehk *kalvinism* levima. Ka kalvinistid ei tunnustanud paavsti ja palusid oma emakeeles. Prantsusmaal nimetati kalviniste ka *hugenottideks*, Inglismaal *puritaanideks*.

Rooma-katoliku kirikut ähvardas kokkuvarisemine — paavst ja ta pooldajad pidid kiiresti midagi ette võtma, et

mitte kõiki pooldajaid kaotada. Kas ei saaks kõik ristiusulised nii ühendada, et oleks „üks kari ja üks karjane“?

32. **Vastureformatsioon.** Et rahvast tagasi võita ja uusi äralangemisi vältida, selleks tuli rooma-katoliku usku puhastada väärnähtustest. Seda katoliku usku puhastust me nimetamegi vastureformatsiooniks. Paavstid jätsid ära ilmlikud pidud, *andusid jälle vaimulikule tegevusele*. Piiskoppidelt ja preestritel nõuti korralikku käitumist ja kohuste täitmist. Raha eest ei tohtinud enam igale soovijale piiskopikohta müüa! *Usuvastased raamatud keelati*, uute raamatute ilmumiseks anti ainult siis luba, kui nad olid kooskõlas Piibli ja katoliku kiriku vaadetega. Katoliku usku vastase tegevuse lämmatamiseks ja usklikke vaos hoidmiseks asutati uus *inkvisitsioonikohus*, kelle salakuulajad tungisid kõikjale katolikuusulistest maades. Sageli vangistati inimene reisil või koguni öösel une pealt. Ta toodi ruumi, kus mustas mungarüüs kohtunikud istusid ümber punase riidega kaetud laua. Seal seisis tema nüüd süüalusena kahe kohtuteenri vahel. Seinal leegitsesid tõrvikud. Aga inkvisiitor laua taga päris: „Miks sa ei löönud kirikust möödudes risti ette? Kas oled kuradi sulase Lutheri pooldaja? Kas on õige, et oskad meieisapalve ka tagurpidi? Kas kahtled, et paavst on Jumala asemik?“ — Ja palju muud. Kui süüdistatav oodatud vastust ei andnud, siis talutati ta samas asetsevasse piinakambrisse. Seal põles koldes tuli, seinal rippusid kõikisugu tangid naha näpistamiseks ja orad kõrvetamiseks. Seal võis näha põidlakruvi, piinaratast, seadeldist „pikemaks venitamiseks“, seal seisis „raudne pruut“, mille sisse sai inimese panna ja siis kuumendada. Seda kõike nähes võttis julgeimagi värisema ja kahvatama. — Säärast rangust „ketserite“ vastu näitas mitte ükski katoliku kirik — ka luteri usk oli ketserite vastu sallimatu ja põletas „nõiad“ tuleriidal.

Kuid mitte ainult piina ja hirmuga ei püütud katoliku usku säilitada ja levitada. Ka headus, meelitused, kavalus, osavus

Piinakamber inkvisitsioonikohtus.

mõjusid. Osavaimaks katoliku usu levitajaks oli Ignatius Loyola (loioola).

33. **Ignatius Loyola ja Jesuiitide ordu.** Ignatius Loyola oli vapper hispaania rüütel, kes sai lossi kaitsmisel jalast raskesti haavata. Jalg tegi hirmsat valu, kasvas valesti kokku. Loyola laskis ta uuesti lahti murda, hambaid kokku surudes, kuid oigeta. Aga jalg jäi siiski vigaseks ja teisest lühemaks, kuigi paranemiseks aastaid võttis. Haigevoodis oli vapral rüütlil igav lamada, ta luges ajaviiteks Piiblit, pühakute elulugusid ja rüütliromaane. Öösel mõtiskles ta tundide kaupa ja vaatas aknast tähtede poole. Viimaks otsustas: „Kui minust

Ignatius Loyola teeb hullumeelse terveks.
Rubensi maaling.

ei saa enam ilmlikku rüütlit, siis peab minust saama vaimulik rüütel, kes pühendab oma elu neitsi Mariale."

Haigevoodist pääsedes jagas ta oma vara vaestele, palvetas palju ja sõi vähe. Lombakana rändas ta Jeruusalemma, palvetas ööd ja päevad Kristuse haua. Tagasi tulnud, ehk küll keskealine ja vigane, algas ta usinasti õpinguid. Ta õppis ära ladina keele ja uuris Pariisi ülikoolis usuteadust. Siis kogus enda ümber hulga mõttekaaslasi, kelledest asutas a. 1540 „Jeesuse sõjasalga“ ehk nagu me nimetame — *Jesuiitide ordu*. Temast endast sai esimene *ordukindral*.

Iga orduliige — *jesuiit* — pidi andma tõotuse: tahan vae-seks jääda, tahan vallaliseks jääda, tahan katoliku usu eest võidelda, tahan ordukindrali sõna kuulda, nagu oleksin vaid kepp tema käes! Jesuiit loobus oma vanematest, vendadest, õdedest ja oli nagu „laip, kes liigub käsu järgi.“ Kuid see-eest oli talle kõik lubatud: valetamine, mõrv ja iga roim — peasi et see aga usu kasuks sünnib. Jesuiidid ei elanud kloost-ris. Kui nad „*jesuiitide kolleegiumis*“ oma õpingud olid lõpe-tanud, läksid nad väga haritud meestena inimeste keskele laiali. Osavasti koondasid nad enda kätte tähtsad ametid: nad olid kuninga pihi-isad, printside kasvatajad, õpetajad, pro-fessorid, ministrid, kuningate nõuandjad jne. Kõikjal aga mõjutasid asjade käiku katoliku usu ja paavsti heaks.

Ka meie kodumaal tekkis jesuiitide *kolleegium Tartusse*. Nende juurde kogunes hulk õpilasi, sest nad õpetasid hästi. Maal jutlustasid nad heas eesti keeles ja võitsid palju poole-hoidjaid. Ja pole ime, et nad Eestisse asusid — nad tungisid isegi Indiasse, Hiinasse ja Jaapanisse. Nad asutasid Paraguai riigi Ameerikas. Kõikjale viisid nad katoliku usku.

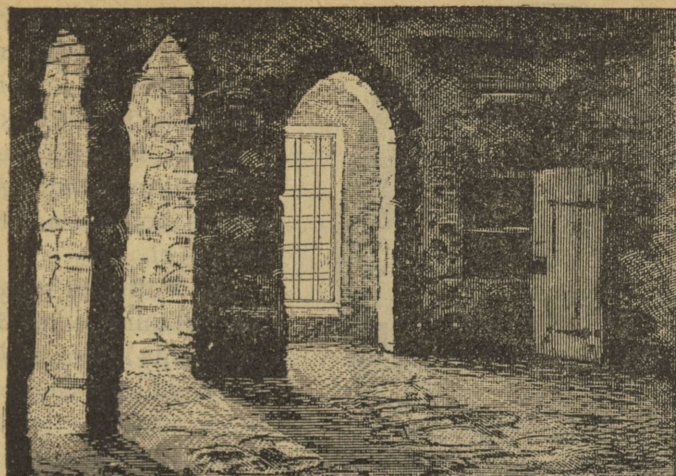
Et nüüd katoliku usk peale tungima hakkas, aga ka refor-meeritud usk järele ei tahtnud anda, siis puhkesid suured usu-sõjad. Ususõdadest tuntuim on 30-aastane sõda Saksamaal luterluse ja katoliikluse vahel.

Samal ajal kui mandril juba ususõjad möllasid, sai Inglismaa kuninganna Elisabethi ajal kosuda ja vägevaks muutuda.

34. **Elisabeth ja Inglismaa tõus.** Londonis asetseb paksude müüride ja kõrgete tornidega sünge vangla — *Tower*. Selles vanglas videvas ruumis istus noor tütarlaps trellitud akna serval, kurb ja tõsine. Alt õuest kostis käsklusi ja rautatud saabaste klõbinat, koridoris kõlisesid vahetevahel võtmed ja kriuksusid ukсед. Tütarlaps võpatas ja tõusis, pärani silmad ukse poole. Rasked sammud lähenesid. „Kas tõesti,“ mõtles tütarlaps, „saab mullegi osaks minu ema saatus?“ Värskelt tõusid ta silme ette punane tapalava ja tüse timukas, kes ta ema mahalöödud ilusa pea juukseidpidi kõrgele õhku tõstis. Kas tõesti seesama saatus? Uks avanes, hästiriidetatud, kingades ja aumõõkades härrad astusid sisse. „Printsess ja troonipärija,“ ütlesid nad, „tõld ootab, et Teie majesteeti lossi viia.“ Kergendusohe pääsis tütarlapse suust. Kerge sammuga astus ta vanglast välja, vangivahid kummardusid maani.

Mõne aja pärast sõitis kuninglik tõld läbi rahvamurru Londoni tänavail. Rahvas juubeldas ja hüüdis: „Elagu kuninganna Elisabeth!“ Elisabeth oli pisarateni liigutatud ja otsustas: „Mina tean, mis on kannatus ja viletsus, tahan neid sellest rahvast ära hoida. Tahan olla rahvale nagu ema lastele.“

Elisabeth ei abiellunudki, ta abikaasaks oli riik ja ta lasteks kõik kodanikud. Emana hoolitses Elisabeth inimeste eest. Kui palju uusi vabrikuid asutati! Kui palju töölisseadusi ilmutati! Kui palju varjupaiku lastele! Ainult vanapoiste eest ei hoolitsetud mitte. Aga rahvuslik *anglikaani kirik* kujundati lõplikult välja, emakeelne, aga siiski toreda jumalateenistusega. See oli isemoodi kirik: kui pime sinna sisse läks, arvas ta, et sattus luteri kirikusse, sest kuulis emakeelset jutlust; kurt aga mõtles, et viibib katoliku kiriku toredal missal. Paavstist oli anglikaani kirik lahku löönud, pennigi raha ei tarvitsenud Rooma saata.

Elisabethi vangikong Toweris.

Inglismaa üldine jõukus kasvas, kuigi see mõnele üksikule halba tegi. Laevad tõid lastide kaupa vilja sisse. Sissetoodud vili oli nii odav, et inglastel ei tasunud enam põldudega tegelda. Üha rohkem rahvast rändas linna — linnastus — ja asus tehasesse. Eriti palju kooti riidet, selleks pidi olema palju villa. Nii hakatigi üha rohkem lambaid kasvatama. Endised põlludki muutusid karjamaiks ja seal jalutasid tuhanded määgivad lambad. Mõnigi pahandas lammastega: „Näe, kus saksad, või nemad kihutavad põllumehed eest ära ja asuvad ise asemele!“ Need hiiglakarjad hiiglakarjamaadel kuulusid ainult üksikuile rikastunud mõisnikele. — Nii algas vähehaaval Inglismaa muutumine tööstusmaaks.

Kord ilmusid uhked saadikud kuninganna juurde, esitasid hulga kingitusi, pitseriiga kirja, kummardusid sügavasti ja ütlesid: „Suur kuninganna, meie kuningas, katoliiklik valit-

Elisabeth.

seja Philipp (filipp) Hispaaniast palub Teie majesteedi kätt ja südant." Salakaval jesuiitide kasvandik! Paavsti parem käsi Philipp! Kuninganna Elisabeth vastas kindlalt — ei.

35. Võitmatu armada hukkumine a. 1588. Hispaania kuningas *Philipp II* valitses väga suure ja vägeva riigi üle. Tema alla kuulusid Hispaania, osa Itaaliat, Madalmaad, enamik Ameerikat. Ta võis ütelda: „Minu riigis ei looju päike iialgi!“ Selle hiigla-

riigi sõjavägi, laevastik ja rikkused olid nii suured, et ta võis ka ütelda: „Kui Hispaania end liigutab, siis väriseb terve maakera.“ Aga Philipp oli truu katoliiklane ja arvas oma maadest: „Parem on kõrbede üle valitseda kui maade üle, kus elavad ketserid.“ Ta püüdiski kõik oma maad katoliku kirikule tagasi võita ja uusigi veel juurde. Eriti ihkas ta Inglismaad. Kui abielluks õige Elisabethiga ja tooks Inglismaa oma riigi külge ja sellega ka paavsti rüppe tagasi? Elisabethi eitav vastus pahandas teda. Hiljem kinnitas ta, et Elisabeth ei olegi kellegi õige Inglismaa valitseja, troon peaks kuuluma õigupoolest ilusale katoliiklasele, Šoti kuninganna *Maria Stuartile* (stjuuart). Ja hakatigi sepitsema Maria troonile-toomist. Elisabeth aga laskis Maria pea maha lüüa. Philipp otsustas vägivalda kasutada. On ju lõppeks Hispaania

kõige vägevam mereriik! Philipi käsul koondatigi ennekuulmatult suur laevastik — *Võitmatu armaada* — Hispaania lipu alla. 130 suurt sõjapurjekat, 2000 sõudjat, üle 10000 sõduri, 2000 kahurit. Kaasa saadeti isegi suur luuletaja ja kirjanik *Lope de Vega*, et ta võiks vaenlase masendamisest ilusa laulu kirjutada.

Kuid inglased oma suure kuningannaga ei hoidnud käsi rüpes. Nad teadsid ju hiigla-hädaohust. Oöd ja päevad ehitati Inglise rannikul laevu, valati kahureid. Isegi suur inglise meriröövel *Francis Drake* (frantsis dreeik) ühines Inglise laevastikuga oma kodumaa kaitseks. Ka oma vabaduse eest võitlev Madalmaad koondas oma jõude liidus Inglismaaga.

Kui Võitmatu armaada oli teel, tabas teda ränk torm. Laiali-hajunud laevastikku ründasid inglased, süütasid, hävitasid, purustasid. Ainult laevastiku jäänused pääsid ümber Šotimaa sõites Hispaaniasse tagasi. See oligi Hispaania merevõimu ja vägevuse lõpp. Hispaania languses oli süüdi nende sõjakus, nende kuninga maru-katoliiklus, vahelesegamine teiste asjadesse. Mitte asjata ei pilganud suur kirjanik *Cervantes* (servántes) teoses „*Don Quijote*“ (don kihhote): pikk ja kõhn Don Quijote ründab tuuleveskitki, pidades tema tiibu hiiglase ähvardavaiks käteks.

Aga Inglismaa sai esimeseks mereriigiks, noppides üksteise järele asumaid kõigist maailmajagudest, tänu oma võimsale laevastikule. Suured rikkused kuhjusid Inglismaale. Koos majanduseluga löi õitsele ka kultuur. Elisabethi ajal elaski suur inglise kirjanik Shakespeare (šeikspiir).

36. **Shakespeare.** William Shakespeare oli kaupmehe poeg ja siirdus noorena Londoni. Seal käis ta teatrietendusel — ja talle meeldis see nii, et otsustas saada näitlejaks. Kuidas teda vaimustas teater! Tolle aja teater oli lihtne: näitelava oli tavaliselt lageda taeva all, tähtsamaile külastajaile olid ümberringi katusealused rõdud. Näitelava jäi alati ühesuguseks: kui

Kool uue aja algul.

tegevus pidi sündima lossis, siis riputati välja silt — „Lossis.“ Ja iga vaataja asi oli kujutella lossi kuidas tahes. Ja kui tegevus pidi sündima metsas, siis oli jälle üles riputatud pealkiri — „Metsaalune“. Teatrietenduse algust kuulutati pasuna puhumisega. Külastajailt võeti raha ukse peal kohe vastu, pileteid ei tuntud. Kuni ettekande alguseni sõid külastajad kaasavõetud võileibu, mängisid kaarte või jutlesid niisama. Etenduse algul ilmusid näitlejad läbi tagauste näitelavale.

Shakespeare ei olnud ainult näitleja, ta kirjutas ka näidendeid ettekandmiseks. Ta näidendeid on mängitud kogu maailmas ja alati on leitud, et need on ilusad. Näidendis *Hamlet* jutustatakse Taani printsi Hamleti elust lossis tüütu õukonna keskel. Seal valitsevad reetlikkus, alandlikkus, orjalikkus ja ahnus. Tõde ei maksa seal midagi. Kui Hamlet taeva poole

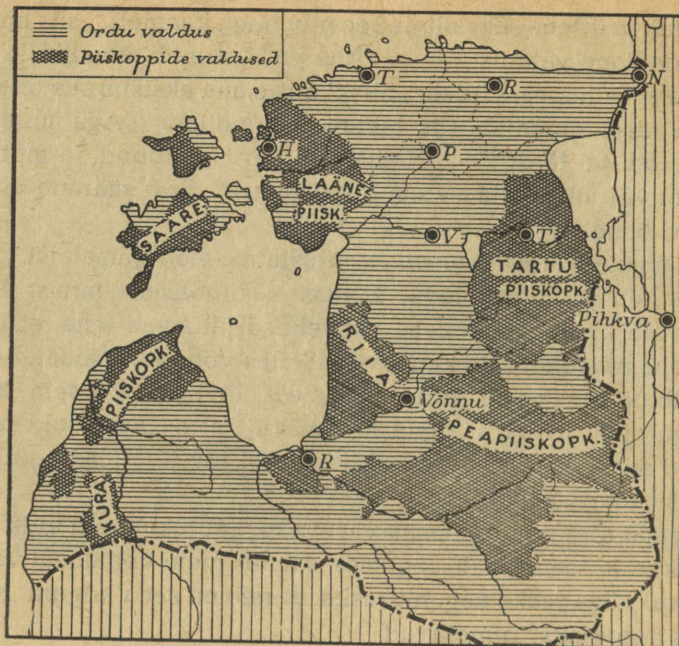
vaatab ja ütleb: „Eks ole ju see pilv nagu kaamel?“, siis hüüab õukondlane vaimustusega: „Aga just kaameli moodi!“ Ja kui Hamlet selle peale ütleb: „Siiski mitte, ma eksisin, see on rohkem nirgi moodi!“, siis hüüab õukondlane: „Aga muidugi, nirk on ta tõesti!“ — Hamlet on elust pettunud ja mõtleb: „Olla või mitte olla — see on küsimus?“ Sest säärane elu ei vääri elamist.

Näidendis *Suveöö unenägu* jutustatakse õhujumalaist. Aga sinna on põimitud lugu, kuidas käsitöölised linnast läbisõitvale kuningale sellega meelegahead püüavad teha, et talle ise ühe näidendi ette kannavad. Selles võhikute näidendis on imelikud tegelased: pruut, peigmees, lõvi, praoga sein, kuuvalgus jne. Kuigi näidend konarlikult ette kanti, said tegelased siiski kõik kuningalt kiita. Isegi lõville ütles kuningas: „Hästi mõirgasid, lõvi!“

Samal ajal kui Inglismaa vägevaks muutus ja seal hulk kirjanikke ja teadusmehi tegutses, saabus meie kodumaal vähehaaval väga raske aeg, nii raske, et mõned seda koguni „suureks nutuajaks“ nimetavad.

EESTI ARALANGEMINE SAKSA-ROOMA RIIGI KULJEST.

37. Meie kodumaa, Saksa-Rooma riigi osana. Meie kodumaa aatus keskajast uude aega Saksa-Rooma riigi osana. Koos Lätimaaga ta kandis nime *Orduriik* ehk *Vana-Liivimaa*. Meie kõrgeimaiks võimudeks loeti tol ajal Saksa-Rooma keisrit ilmlikul alal ja Rooma paavsti vaimulikul alal. Meie maa oli jõudnud kultuuriliselt Lääne-Euroopaga ühtlustuda: olid tekkinud jõukad müüri- ja piiratud linnad, kes kuulusid rikkasse Hansa-liitu; linnades peatus hulk purjekaid kõiksugu kaubaga idast, läänest ja sisemaalt, linnadesse saabusid ka kaubavoorid hobustega; kõrgeil kinkudel kerkisid võimsad

Vana-Liivimaa maahärrade valdused orduaja lõpu poole.

lossid, sest oli kujunenud läänindus; igas kihelkonnas seisis uhked kirikud, kus toredas riides rooma-katoliku vaimulikud pidasid rahvale ladinakeelset jumalateenistust; maal ja linnas oli hulk kloostreid, kus mungad ja nunnad askeldasid. Aga kõige sellega käsikäes käis tolle aja paratamatus, nagu Lääne-Euroopaski: talupojad olid langenud sõltuvusse mõisnikest ja vaimulikest ning oli kujunemas pärisorjus.

Lääninduse kombe kohaselt oli Orduriik siiski võrdlemisi iseseisev, keisrit siin palju ei arvestatud. Tegelikult juhtisid Orduriiki *maahärrad*: ordu ja piiskopid, kes omavahel maa

olid ära jaganud. Need maahärrad olid omakorda maid mõisade kaupa *vasallidele* läänistanud. Vasalle me nimetame tavaliselt mõisnikeks ehk läänimeesteks ehk ka rüütlikeks. Iga mõisniku alla kuulus hulk talupoegi nende taludes.

Orduaja lõpu poole elati meie kodumaal üldiselt muretult ja jõukalt. Nii elasid kõik seisused: nii aadel (maahärrad ja mõisnikud), vaimulikud, linnakodanikud kui ka talupojad. Kuid selle muretu ja jõuka elu taga kajastus Orduriigi lõpp, sest puudusid üksmeel ja ühised suured sihid, elu oli muutumas tühiseks.

38. Seisuste muretu elu orduaja lõpul. Kroonik *Balthasar Russow* kurdab, et kõik elavad liig ilmlikult, jõukalt ja isegi priiskavalt. Ta jutustab muu seas:

A a d l i k u d. Mõisas oli sihuke prii pidu, et seal peaaegu iga nädal tapeti üks suur loom ja palju lambaid, tallesid, kanu ja hanesid. Pannid ja katlad ei saanud kogu aasta tulelt ära. Aga orduhärrade lossides, kus sissetulekud olid märksa suuremad, käis asi palju vägevama hooga. Kui keegi aadlist või mitte-aadlist asja pärast lossi pidi tulema, see ei pidanud mitte arvama, et ta tühjalt ja ilma purjus peata jälle alla saab. Ja seal ei kuulnud enamasti millegi kaaluka või tähtsa üle räägitavat, vaid ikka jäneseist, rebaseist, koertest, hurtadest ja muist tühjest asjust. Ja mõned neist kiitsid endal nii palju koeri ja hurti olevat, et nende peale minevat aastat kuus või seitse säilitist vilja (säilitis = 3188 liitrit). Kui aadlipulmad tulemas olid, siis kutsuti veerand aastat enne seda aadel suuremast osast Liivimaast kuhugi linna või alevisse, kus pulmi pidi peetama. Ja ehkki aadlimõisad Liivimaal väga suured, on nad nende suurte kogude tarvis siiski liig pisikesed, mis pärast nad oma pulmad pidasid ikka linnades ja suurtes alevites, kus suured gildimajad niisuguste pidude tarvis on ehitatud. Ka ei piisanud neile ühe linna pasunaist ja pillimeestest, vaid nad tellisid sinna juurde veel maahärra sõja-

trumme ja teiste linnade pasunaid. Pulmaliste ratsud oli ehitud kuldkeedega ja suletuttidega, nad olid prisked ja paksud ning hüppasid aina. Pulmas korraldati suur sööming ja jookming. Gildimaja pörand sai mahapillatud õllest nii märjaks, et ikka vaja oli uusi heinu peale laotada, kui seal üldse veel taheti seista, käia ja tantsida.

Linnakodanikud. Ka linnakodanike pulmades ei aetud vähem kõrkust ja uhkust taga. Pulma paluti peagu terve kogukond ja võõrad kaupmehed. Söögilaual oli näha suur varandus hõbelusikaid, karikaid ja toope. Rikkamad ja väarikamad pulmalised olid oma riided ilveste, leopardide ja nirkidega kaunistanud, alamad aga rebaste ja huntidega. Ja ei olnud naisterahvail puudu ka hõbe- ja kuld-tanuehteist, kaelakeedest ja muust. Kui kellelgi see kuld ja hõbe oleks käes, mis seal lihtkodaniku naine ja tütar tol ajal seljas kandisid, siis võiks ta sellega kauniste kauplust pidada ja ennast koos perekonnaga elatada.

Talupojad. Ainult üksikud eestlased olid vasallideks hakanud, ainult vähesed vabatalupoegadeks jäänud, enamik aga muutus sõltuvaks vasallist ehk mõisnikust, pidi talle tema põllul tegu tegema ja talle teatavaid makse maksma. Kuid ka sõltuvad talupojad elasid orduaja lõpu poole võrdlemisi jõukalt. Igal sügisel tõid nad oma maksud mõisa ja korraldasid koos mõisnikuga „vakusepidu“, kus söödi palju ja joodi õlut nii suurtest nõudest, et nende sees saaks lapsi pesta.

39. Orduriigi nõrkus. Aga läbi olid need ajad, kus ordu rüütlid võidukalt oma vallutusi kaitsesid ja kus kõik koos nagu üks mees vaenlase vastu mindi. Samal ajal kui terves Saksa-Rooma riigis ususõjad möllasid, nõrgestasid ka Vana-Liivimaa sisetülid. Ei olnud juttugi ühisest juhtivast tahtest, maahärrad seisid üksteisega vaenujalal. Eriti suur vaen valitses peapiiskopi ja ordumeistri vahel. Kui sageli peapiiskopi saadikud teele sõitsid, et ordumeistri peale paavsti juu-

res kaevata! Ja ilmusid paavsti juurde ordugi saadikud, tusedad rahakotid kaasas. Paavst võttis ande nii ühelt kui ka teiselt, mõistis õigust kord ühele, kord teisele. Kord tabasid ordumehed piiskopi saadikuid — need olid teel Rooma. Ilma pikema jututa toppisid ordumehed saadikud jääauku. Aga ega piiskopki rohkem abinõusid valinud: sageli liitus ta maa hirmsaima vaenlasega, et ainult ordule kahju teha.

Kuna maahärrad omavahel tülitsevad, muutusid vasallid ikka iseseisvamaks. Nad olid küll algul mõisad vaid teenistuse eest ja teenistuse ajaks saanud ning pidid selle eest maahärra kutse peale talle appi tulema, kuid nüüd ei tahtnud nad enam sõna kuulda ja hakkasid lääniks saadud mõisaga kui omandiga ümber käima. Ja õigustamatult nõudsid nad talupoegadeltki rohkem kui enne. Ordumeister aga oli sunnitud palgasõdureid pidama.

Samal ajal levis luteri usk üha rohkem. Luteri usk ei tunnustanud ei katoliiklikku ordut ega katoliiklikke piiskoppe. Nii seltsis endistele tülidele lahkeli luterlaste ja katoliiklaste vahel.

Nõnda lõhestus endine võimas Orduriik üha rohkem. Vaen maahärrade eneste vahel, vaen vasallide ja maahärrade vahel, vaen talupoegade ja aadli vahel, vaen eri uskude vahel. Polnud enam ei kedagi ega midagi ühendavat.

Aga samal ajal kasvas idas tugev vaenlane.

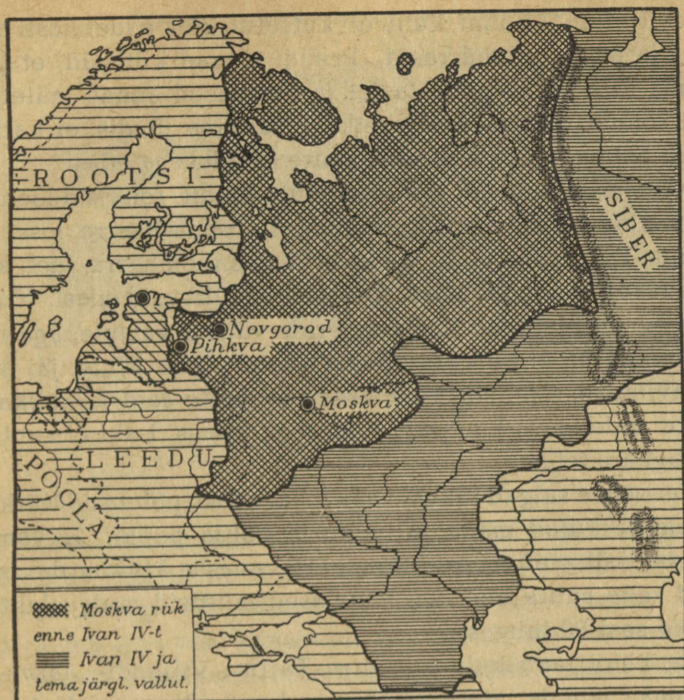
40. **Ivan IV Julm, Venemaa hirmus tsaar.** Moskva ümber oli kujunenud väga suur riik. Selle riigi maad olid väga viljakad ja maapõu täis loodusvarasid, aga selle riigi elanikud — venelased — olid kultuuriliselt teistest Euroopa riikidest taha jäänud. Seda suurt Vene riiki valitses tol ajal Ivan IV, keda mõned hüüavad Ivan Hirmsaks, teised jälle Joann Julmaks, sest ta oli noorusest peale toore iseloomuga. See tuli osalt sellest, et ta isa ja ema varakult surid, aga *aadlikud-bojaarid* ei tihanud ega julgenud poissi õigele teele juhtida, kui see

mõnd kassi piinas või inimest julmalt kohtles. Kord laskis tsaar rahva hulka tigatedaid karusid. Kui rahvas kabuhirmus põgenes, üksteist surnuks tallates, siis sai Ivan IV südamest naerda. Bojaarid naersid kaasa. Kord katsetas Ivan: kui käreda küllega väljas õnnetule alasti inimesele vett peale kallata, kas siis kogu inimene muutub jääpurikaks? Selgus, et muutub küll. Aga bojaarid kaua kaasa ei naernud — varsti suundus Ivani viha nende vastu. Ta laskis neid halasamatult hävitada, sest nad olid endised tsaari nõuandjad! Nende hävitamisega aga teostas Ivan piiramatu ainuvalitsuse, nagu see mujalgi Euroopas moodi läks. Aga kõige selle juures oli Ivan väga usklik ja tal oli koguni õrn südagi. Mõnigikord piinas teda südametunnistus tehtud tegude eest, videvas ilmusid verised viirastused. Siis Ivan kutsus oma 300 lähimat ihukaitsjat ja ruttas nendega kirikusse. Seal pomises ta palveid ja lõi laubaga vastu kivipõrandat. Hommikul oli laubal sinine muhk, aga öised hirmud ununesid ja ta algas uusi julmusi. Jälle sõitsid tsaari ihukaitsjad oma täkkudel, mustades kuubedes, sadula küljes koera pealuu ja üks luud.

Ivan IV laiendas oma riiki tublisti. Algas isegi Siberi vallutamine. Kasak *Jermak* tungis vaid mõnesaja mehega üle Uurali, aga vallutas lõputuid maa-alasid ja kümneid rahvaid. Ja seda kõik tänu tulirelvale, mida venelased juba tundsid, Siberi rahvad aga mitte. Kui võimas relv on kultuur!

Kui palju huvitavaid kultuuresemeid aga kaugelt Läänest tuli! Isegi esimene trükikoda ehitati Moskvasse Lääne-Euroopa eeskujul. Hulk kahureid muretseti. Ja püsse. Aga maatee Lääne-Euroopasse oli vaearikas ja ohtlik, kõik kaubad ja oskustöölised-meistrid sõitsid tavaliselt merd mööda. Kuid Venemaal puudusid head sadamad. Kui saaks õige Läänemere-maad kätte! Ja käiski kuuldus Orduriigi nõrkusest.

Ivan IV nõudis Tartu piiskopilt saamata jäänud makse. Tartu piiskop vastas nii alandlikult ja aralt, et Ivani julgus

Moskva riik Ivan IV ja ta järglaste ajal.

tõusis. Ta saatis sõjaväe üle piiri Liivimaale röövima ja proovima, kuidas on. Sõjavägi oli esialgu arg, sest kartis, aga julgenes, sest orduväge polnud kuskil näha. Nii algaski suur Vene-Liivi sõda ja samuti ka „suur nutuaeg“.

41. **Venelaste röövretk Liivimaale 1558. a. algul.** 1558. a. jaanuaris tulid suured Vene väed Pihkva poolt maale, rüüstasid ja röövisid, ilma et linnu ja losse oleksid piirama hakanud. Orduriik oli sõjaks täiesti ette valmistamata, kuskil ei olnud korraldatud kindlat kaitset. Samal ajal pidas üks aadli-

mees Tallinnas pulmi, kuhu oli kutsutud kõik aadel Eesti maa-dest ja palju orduhärrasid. Pruudi sõbrad kiitlesid, et peab olema tore pulm, mida lastel ja lastelastel annab mäletada. Kui sõnum venelaste sõjaretkest Tallinna jõudis, ei katkestatud pulma, vaid peeti seda suure toredusega edasi.

Venelased tungisid aga edasi küla-külalt, röövisid loomi ja vilja ning tapsid metsikult inimesi. Vana-Kastre loss, mis kuulus Tartu piiskopile ja kus asus üks toomhärra, jäeti kaitseta maha. Selle põletasid venelased ja liikusid edasi. Küllast põgenesid talupojad Tartu müüride vahele varjule, aga neid tuli nii palju, et kõiki ei võidud vastu võtta. Muist jäi linna kraavidesse, kust siis venelased nad kätte said ja hukkasid. Tartu aadel asus kuuesaja hobusega linnas, kuid ei suutnud midagi ära teha.

Venelaste salgad liikusid aga maal edasi, põletasid Kärknas munkade külad maha ja valgusid põhja poole. Järvamaal Kuusna külas põgenesid talupojad vanasse kivimurdu, müürisid selle suu kinni, aga venelased murdsid mulgu lahti ja tapsid seal 80 inimest.

Nii käidi metsikult rüüstates Tartu-, Viljandi-, Järva- ja Virumaa läbi ja mindi siis Narva kaudu Venemaale tagasi.

42. Narva langemine. Pärast 1558. a. algul korraldatud röövretke peeti mõni aeg läbirääkimisi, mis aga ei andnud tulemusi. Siis alustas Vene uut pealetungi, seekord juba maa vallutamise sihiga. Tungiti peale kahes suunas: põhja poolt Narva kaudu ja lõunast läbi Tartu piiskopkonna.

Maikuus hakkasid venelased Jaanilinnast Narvat pommitama. Linna saadeti kivikuule ja tulikeri, kuid ei suudetud algul palju kahju teha. Narvale tõttas appi Viljandi komtuur *Kettler* oma väesalgaga, kuid ei võtnud linna kaitsmisest osa, vaid jäi linna lähedale laagrisse. Linnas süttis ühe juukse-*lõikaja* maja põlema — ja sellest tulest läks kogu Narva leekidesse. Selle tulikahju ajal hakkasid Vene väed Narvat rün-

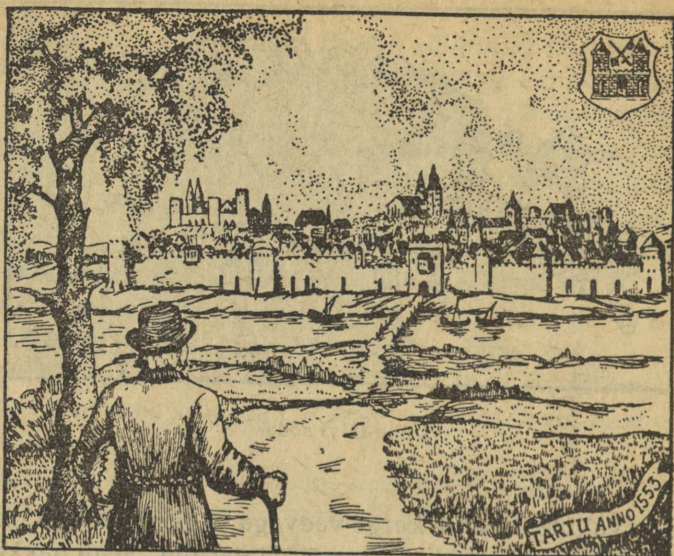

Vene-Liivi sõda.

dama ja vallutasid selle kerge vaevaga. Siis põgenesid linna-
kodanikud oma naiste ja lastega lossi varjule. Sealt hakkasid
nad venelastega läbirääkimisi pidama, et nad lubataks ühes
sellega, mis neil veel kaasas oli, ära minna, siis annaksid nad
lossi käest. Venelased lubasid seda ja pidasid sõna. Nii said
venelased Narva linna ja lossi kätte.

Pärast seda jätsid Rakvere, Toolse, Rannu ja Vasknarva
foogt lossid maha ja venelased said nad kätte ilma püssi-
pauguta ja mõõgahoobita.

43. Tartu langemine. Nüüd tulid Vene väed Tartu alla ja
hakkasid seda piirama. Linna kaitsevägi ei olnud suur, aga
siiski pandi vastu. Arvati, et ordumeistril läheb korda koon-
dada suuremat väge ja tuleb sellega linnale appi. Venelased
aga pommitasid linna, purustasid maju ja lõhkusid linna
müüri. Viimaks saadi teada, et ordumeistrilt pole abi loota.
Vene väepealik vürst Šuiski tegi piiratuile ettepaneku, et nad
alistuksid, siis kindlustaks ta neile tsaari armu ja rahu; kui
nad aga heaga ei alistu, siis ei annaks ta imikulegi armu.

Tartu enne Vene-Liivi sõda.

Linna raad kaalus venelaste ettepanekut ja otsustas alistuda. Nõuti aga, et venelased jätaksid puutumata linna kodanike elu ja varandused, lubaksid tunnustada endist usku ja vabalt kaubelda. Piiskop nõudis omalt poolt, et talle jäetaks Kärkna klooster ühes maadega. Venelased olid esitatud tingimustega nõus.

Siis lahkusid linnast palgasõdurid ja paljud kodanikud oma varandusega. Piiskop viis oma varandused — muist veeteed mööda, muist vankreil — Kärknasse ja asus ka ise sinna. Vene vägede juhataja saatis piiskopile kaitseks sõjasalga. Hiljem saadeti piiskop ikkagi Venemaale, sest temalt hakati taas nõudma maksu, mille pärast sõda oli alanud, ja seda ei jõudnud ta maksta.

Siis marssisid Vene väed linna; nad paigutati lossi, Toome-
mäele ja linnast lahkunute majadesse. Oma hariliku kombe
vastu ei rüüstanud ega põletanud venelased Tartut, vaid pida-
sid lubatud tingimusi üsna täpselt. Tartust saadi palju sõja-
saaki: 500 kahurit, palju laskemoona ja muud sõjavarustust.
Ka leiti üles Tartust põgenejate poolt peidetud väärtasjad ja
raha — ja võeti ära.

44. **Härgmäe lahing a. 1560.** 1560. a. suvel liikusid vene-
lased suure väega, milles oli 12 000 meest, Tartust lõuna poolt
Võrtsjärve Viljandi alla, rüüstates ja põletades külasid, mõisu
ja kirikuid. Ordul ei olnud Vene vägede tõelist suurust teada,
seda peeti mõnesajaliseks röövsalgaks. Maamarssal *Schall
von Bell'i* juhtimisel saadeti väike sõjasalk, milles oli 500 rat-
sanikku, venelastele vastu. Härgmäe juures kohtusid väed
(1560), kus ordu salk venelaste poolt sisse piirati ja täieliselt
hävitati. Härgmäe lahingus langes palju ordu kõrgemaid
väejuhte. Selles lahingus lehvis ordu lipp viimset korda ava-
likult võitlusväljal. Pärast seda piirdusid ordu vägede riis-
med ainult losside kaitsmisega, avalikule pealetungile ei usal-
datud enam minna.

45. **Viljandi langemine.** Viljandi oli hästi kindlustatud ning
tugev, igasugust toidumoonu ja sõjavarustust oli seal küllalt.
Lossi kaitsmist juhtis endine ordumeister *Fürstenberg*, kellel
oli kaitseväge umbes 300 meest. Kolm nädalat seisis Vene
väed Viljandi all, kaevasid kaevikuid ja pommitasid linna
kahureist. Tugevasti pani linn vastu. Aga kui hakati pommi-
tama tuliste kuulidega ja siin-seal tekkisid tulikahjud, lõid
kaitsjad araks, ja keset kõige suuremat häda hakkasid palga-
sõdurid *Fürstenbergilt* oma paari kuu eest saamata jäänud
palka nõudma. *Fürstenberg* püüdis palgasõdureid rahustada,
pakkus neile oma ehteid ning raha ja manitses neid lossi
kaitsmist jätkata. Palgasõdurid alustasid aga ise reetlikul vii-
sil venelastega läbirääkimisi, lubasid lossi siis ära anda, kui

neid elusalt lubataks lahkuda ja puutumata kaasa viia kõik see, mis nad endiga kaasa jõuavad võtta. Venelased olid asjaga nõus. Nüüd röövisid palgasõdurid Fürstenbergi hõbeda ja riided, kiskusid lahti kõik kastid, mis maalt sõja eest lossi varjule olid toodud, ning võtsid väärtasju ja raha ühes niipalju kui jõudsid. Kui aga venelased teada said, et palgasõdurid olid kaasa võtnud ka võõrast vara, röövisid nad neilt kõik ära ja lasksid paljalt minna.

Aga endine ordumeister Fürstenberg viidi Venemaale vangi, kus ta surigi.

46. Eestlaste elust Vene-Liivi sõja ajal. Usna raske oli eestlastel Vene-Liivi sõja ajal. Kui mõisnikud ja linnakodanikud leidsid esialgsetki kaitset linnades ja lossides, siis ei olnud talupoegadel kuhugi minna. Lossidesse ja linnadesse neid ei lastud ega oleks nad sinna mahtunudki. Tuli kas jääda paigale või põgeneda metsadesse. Paljud põgenesidki oma varanukese ja loomadega metsa, teised jäid vaenlasele jalgu, kes neid paiguti metsikult tappis ja kõik ära võttis. Sõjajalust eemalolevaid külasid sundis nii üks kui teine pool moona andma ja nõudis küüdikohustusi. Sageli moodustati neist sõjasalku ja sunniti vaenlaste vastu sõtta. Talupoegadel ei olnud aga huvi võidelda kummagi poolt, pigemini heitsid nad salkadeks kokku ja püüdsid endid mõlema poole röövkäikude vastu kaitsta. Mõnes kohas arvati koguni, et nüüd on aeg end mõisnikest vabastada, ja hakati mässama.

Ühest sellisest mässukatsesest jutustab vana ajaraamat järgmist:

Kui nüüd Harju- ja Läänemaa talupojad nägid, et neil ülemuselt ja sakslastelt mingit kaitset polnud, kogunesid nad kokku, valisid ühe sepa endile pealikuks ja hakkasid mässama. Nad ei tahtnud enam aadli all olla, vaid vabad — ja aadli hävitada; tungisid mõne mõisa kallale ja löid ka mõned aadlikud maha, kes mõisades olid. Siis läkitasid Tallinna lin-

Sõjapõgenikud lähevad metsa.

nale oma saadikud sellega sõprust ja rahu tegema. Raad manitses tungivalt neid rahu pidama ja oma kurjast ettevõttest taganema. Seda ei võetud kuulda, vaid mindi edasi ja hakati Koluvere lossi piirama, kuhu palju aadlikke oli varjule põgenenud.

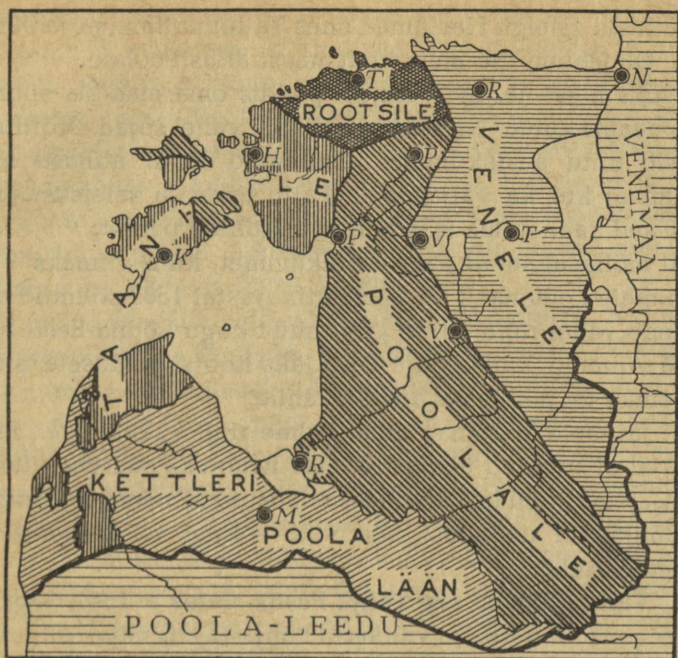
Harju mässavad talupojad said aga lüüa. See juhtus nii: Christoph Münchhausen'il oli 60 hobusemeest koos. Selle salgaga sundis ta Lihula ja teisi kohalikke talupoegi, et need teda abistaksid; muidu oleks ta nende majad maha põletanud ja nad paljaks teinud. Mässavad talupojad võideti ja nende pealik võeti vangi; selle laskis Münchhausen neljaks kiskuda, kuna ka teisi vange metsikult piinati ja lõpuks hukati.

47. Orduriigi lõpp. Edaspidiseks sõjapidamiseks Venemaaga oli Liivimaa jõuetu. Puudusid kindel sisemine kord,

Tallinna raehärrad otsustavad alistuda Rootsile.

üldine juhatus ja sõjavägi. Hakati abi otsima välisriikidelt. Kõigepealt müüs Lääne-Saaremaa piiskop oma maad Taani kuningale. Viimne ordumeister Kettler tahtis kogu Liivimaa anda Poolale, et siis ise jääda maa asevalitsejaks, aga Tallinna linn, Harju ja Viru aadel otsustasid alistuda Rootsi kuningale (1561). Nüüd ei jäänud ordumeistril muud üle, kui andis ühes Riia peapiiskopiga oma maad Poolale a. 1561. Sellest aastast arvatakse orduaja lõppu. Ordumeister astus munk-sõduri seisusest välja, sai ilmliku valitsejana Kuramaa

Orduriigi lagunemine a. 1561.

hertsogiriigina endale lääniks. Tartu piiskopkond ja Narva linn jäid mõneks ajaks venelaste kätte.

Pärast Orduriigi lõppu kestsid sõjad vana Liivi pärandi ümber veel kaks aastakümnet.

48. **Võitlused võimu pärast.** Orduriigi lagunemise järel sattusid eestlased mitme isanda valitsuse alla. Siin olid oma võimu kinnitanud neli riiki. Meie kodumaa idapoolsed osad — praegune Viru-, Tartu- ja Võrumaa ning osa Viljandi- ja Ida-Harjumaast — allusid Venemaale. Saare- ja Läänemaa olid Taani kuninga venna hertsog Magnuse valduses. Root-

sile allusid esialgu Harjumaa ühes Tallinna linnaga ja Järva-maa. Ulejäänud osa meie kodumaast allus Poolale.

Igaüks neist neljast võimust püüdis oma maa-ala suurendada naabri kulul. Nii tekkisid riikide vahel sõjad. Võitlused kestsid mitu aastakümnet. Lahinguid löödi niihästi meie kodumaal kui ka väljaspool. Palju häda ja viletsust pidid eestlased kannatama isandate võimutülide pärast.

Nii möllasid sõjad paar aastakümnet, kuni viimaks Vene võim meie kodumaalt välja tõrjuti. Aastal 1582 sõlmiti Poola ja Vene vahel rahu, mille järgi nüüd kogu Lõuna-Eesti allus Poola võimule, kuna Põhja-Eesti läks Rootsi valdusele, ainult Saaremaa jäi pikemaks ajaks Taanile.

Nii jäi meie kodumaa nüüd kolme riigi võimkonda. Pikal sõjaajal ei suutnud ükski riik maa heaoluks suuremat korda saata. Nüüd püüdsid valitsejad laostunud maad korraldada ja mõningaid uuendusi läbi viia — isegi talupoegade elu parandamiseks.

49. Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis alates a. 1561. Segaseil sõjaaegadel olid Rootsi valdused Põhja-Eestis väga kõikuvad. Kord piirdus rootslaste võim ainult Tallinna linna ja ta lähima ümbrusega, siis nihkus nende võim jälle Lõuna-Eestisse. Kõik olenes sellest, kui võrd edukalt suudeti võidelda teiste isandatega. Alles 1580. a. võitudega laienes rootslaste valdkond kogu praeguse Põhja-Eesti neljale maakonnale, mida siis Eestimaaks hakati nimetama.

Kogu Põhja-Eesti maa-ala jagunes riigi- ja eramaaks. *Riigimaad* valitsesid kuninga poolt nimetatud valitsejad — *foogtid*, kes asusid kroonumõisades maad mööda laiali ja kogusid riigimaade talupoegadelt riigi heaks makse ning mõistsid kohut. Foogtid olid muidugi ka omakasupüüdlikud ja kurnasid talupoegi liigsete maksudega, mille ülejääk läks foogti enda taskusse. Selle kohta väitis kuningas Karl IX, et kes kuus aastat foogtiks olnud, neist võib suurema osa ilma kohtuta ja järele-

uurimisteta üles puua. Väärnähtuste kõrvaldamiseks korraldas *Karl IX* revisjoni, et kindlaks teha talupoegade maksu suurust. Selgus, et talupojad maksavad näiteks ranna ääres — adramaa pealt 3½ tündrit¹ rukkeid, 3½ t. otri, 1 t. kaeru, ½ leisikat² võid, 2 naela linast lõnga, 2 kana, 10 muna; kahe adramaa kohta 1 lamba; 6 adramaa kohta 1 härja ja 10 adramaa kohta 1 rasvase sea. Pealeselle pidid talupojad harima ka kroonumõisa põllud ja õiendama muud toimetused, nii et teopäevade arv nädalas tõusis kuueni.

Eramõisades olid aadli võimupiirid õige suured. Kui aastal 1561 aadel alistus Rootsile, siis kuningas *Eerik XIV* kinnitas kõik nende eesõigused. Mõisnik võttis talupoegadelt enda heaks makse ja nõudis tegu, niipalju kui soovis, mõistis kohut ja juhtis kirikuelu. Soovis riigivõim aadli maa-aladel midagi ette võtta, maanteid ja sildu parandada või midagi muud, siis pidi ta muretsema aadli nõusoleku. Ainsaks tähtsaks kohustuseks mõisnikel riigivõimu vastu oli ratsateenistus sõjaväes.

Nii jäid eramaade talupojad täiesti mõisnike meelevalla alla. Et riigitalupoegade elu oli parem, siis asusid mõned talupojad sõjaajal aadlimõisadest kroonumõisadesse. Kui nüüd aadel neid tagasi nõudis, siis andis kuningas *Johan III* kirja, milles seletas, et selliseid talupoegi ei saa pidada sunnismaitseks ega kuulu nad ka tagasiandmisele.

Kõik Rootsi kuningate uuenduskatsed leidsid ägedat vastuseisu — ja omavoli lokkas edasi. Nii sundisid riigiametnikud kui ka eraisikud tihti suurte maanteede ääres asuvaid talupoegi vägisi küütidesse. Ka öömajale tuldi mõnikord vägisi ja aeti seks puhuks sageli talupojad omast talust välja. Kui Rootsi kuningad rahapuudusel ja muil põhjusil hakkasid riigimõisu eraisikuile läänistama, mistõttu aadlitalupoegade hulk

1 tünder — viljamõõt = 138 liitrit.

2 leisik — kaaluühik = 8,2 kg.

järjest suurenes, siis muidugi halvenes veelgi talupoegade üldine elujärg.

50. **Taani aeg Saaremaal (1561—1645).** Oma asendi tõttu sai Saaremaa sõjatormidest palju vähem kannatada kui mannermaa. Muidu elati siin peaaegu samuti kui mandril.

Uldisest haritud pindalast moodustas aadlimõisade maa-ala siin veidi üle ühe kolmandiku. Seega oli suurem osa maa-alast riigi käes. Talupoegade kohustused olid siin peaaegu samad, mis Põhja-Eestis. Mõisnikelt nõudis Taani valitsus siiski veidi rohkem ratsakohustust kui Rootsi valitsus, nimelt 12 adramaa kohta ühe sõduri.

Kroonumõisades mõistis talupoegade üle kohut nende endi hulgast valitud vakusekohus asevalitseja ja maakirjutaja juhtimisel. Talupoegadele pakkus siin meri avaramat tegevust, sest neil oli luba vabalt merel liikuda. Ja seda vabadust nad püüdsid kasutadagi, vedades viljanatukest välja ja kaubeldes Rootsi rannikul.

Paljud jõukamad põgenikud mandrilt asusid elama Kuresaare alevikku — ja soodustasid selle kiiret arenemist. Aastal 1563 anti Taani asevalitseja *hertsog Magnuse* poolt sellele alevikule juba linnaõigused.

51. **Poola aeg Lõuna-Eestis.** Liivimaa alistumisel Poolale (1561) nõudsid mõisnikud, et kehtiv seisuslik kord jäetaks puutumata. Poola kuningas *Sigismund August* lubaski.

Pidi alles jäetama luteri usk, kirikud pidi korras hoitama ja neile otsitama luteriusulisi õpetajaid, maksma pidi jääma saksa õigus, riigiametisse võisid pääseda ainult kohalikud aadlikud, kohtumõistmine pidi jääma kohalike aadlike kätte, talupoegade kohta pidi maksma jääma sunnismaisus.

Aga Poola kuningas *Stefan Bathory* (1575—1586) ei pidanud sellest kinni. Selleks andsid põhjust kohalikud mõisnikud ise, kes polnud küllalt ustavad, sest nad hoidusid sõjaajal kord ühe, kord teise poole. Et kindlustada oma võimu, hakkas St. Bat-

hory määrama kõrgeimaiks ametnikeks — staarosteiks — poolakaid ja ka leedulasi. Mõisad, millede omanikud sõjaajal olid maalt põgenenud, surma saanud või avaldanud poolavaenulisuust, võeti riigi valdamisele. Sõjaajal oli rahvaarv maal tublisti kahanenud, palju talupoegi oli hukkunud. Tühjade talude asustamisel püüti silmas pidada, et uudisasunikud oleksid poolameelsed ja katoliku-usulised. Nii algas maa poolastamine.

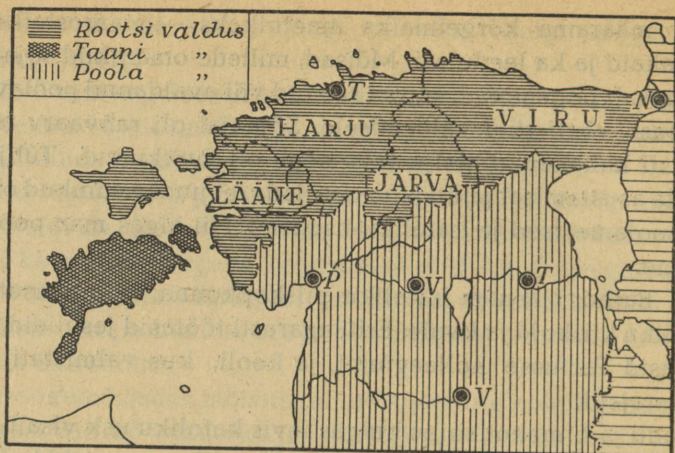
St. Bathory asutas katoliku piiskopkonna. Püüti asutada katoliku kirikuid ja koole. Eriti agarasti töötasid jesuiidid, kes asutasid Tartusse kolleegiumi ja kooli, kus valmistati ette jutlustajaid.

Aadli ja linnakodanike hulgas levis katoliku usk visalt. Ent seda vastuvõtlikum oli maarahvas. Katoliku preestrid kohtlesid rahvast sõbralikult ega nõudnud nii suuri makse. Oma edust talurahva hulgas kirjutavad jesuiidid järgmist:

„Nad tulevad sageli kaugeist nurkadest hobuseil ja vankreil, et mõnd meist endaga kaasa viia. Niipea kui rahvas kuuleb, et üks preester on ilmunud ja hakanud selgitama kristliku õpetuse algaluseid, kutsutakse kohe käskjalgade kaudu naaberpered kohale ja silmapilkselt ilmuvad paljud neist. Ja kui meie oma kuhugi ööbima jääb, tulevad nad juba koidikul tema juurde. Luteriusulised vaatavad kõõrdi silmadega suurt pealtkuulajate arvu meie kirikus.“

Üldiselt toimus katoliku usu levitamine rahulikult, kuid mõnel pool (linnades) tekkisid katoliiklaste ja luterlaste vahel siiski kokkupõrked. Hiljem tarvitasid katoliiklased ka surveabinõusid: luteri vaimulikel keelati jutlustamine, nende kirikud anti katoliiklastele, häiriti jumalateenistust jne.

52. **Poola-Rootsi sõda.** Stefan Bathory surma järel valiti Poola kuningaks *Sigismund*, Rootsi kuninga Johan III-nda poeg. Loomulikult päris Sigismund pärast isa surma ka Rootsi trooni. Nii sai ta kahe suurriigi kuningaks.

Meie kodumaa mitme riigi all umbes a. 1600.

Poolakad tahtsid, et Sigismund oleks peamiselt Poola kuningas, ja võtsid talt lubaduse, et ta viibiks suurema osa valitsemisajast Poolas. Rootslased jälle olid mures oma luteri usu pärast, sest nad kartsid, et Sigismund, kes oli üles kasvanud katoliku usus ja jesuiitide mõju all, võis hakata Poola mõjul levitama ka Rootsis katoliku usku. Need kartused osutusid ka tõesti põhjendatuks. Sigismund andis küll töotuse Rootsis lubada ainult luteri usku, kuid tegelikult ei pidanud ta sellest kinni. Rootsis hakkasid katoliiklased varsti vabalt tegutsema. Umbusaldus Sigismundi ja rootslaste vahel suurenes veel selle tõttu, et rootslased ei tahtnud, et kuningas juhiks Rootsi riigi asju sellal, kui ta viibis Poolas.

Nõnda arenesid tülid, rootslased valisid endale uue kuninga, viimaks puhkes Poola ja Rootsi vahel sõda, mis kandus meie kodumaale a. 1600.

Kui Rootsi troonile astus *Gustav Adolf*, võttis sõda Rootsile kasuliku pöörde. Rahu sõlmiti Preisis *Altmarki külas a. 1629*. Rahu põhjal läks terve meie kodumaa (peale Saaremaa, mis liideti a. 1645) Rootsi valdusele.

ROOTSI AEG.

53. **Pärast sõda.** Rootsi alla sattumisega algas meie kodumaal pikem rahuaeg. Sõdadest laastatud ja rüüstatud maa vajaski puhkust, et kosuda. Kogu maa oli jäänud inimestest hoopis hõredaks. Enamik talusid olid tühjad ja põllud söötis. Kohtadel, mis olid otseselt sõja tallermaaks olnud, seisid hoonete asemel ahervaremed. Sõdades oli otsa saanud $\frac{2}{3}$ eesti rahvast. Järele oli jäänud vahest umbes 70 000 hinge.

Ka mõisnike oli palju hukkunud või põgenenud. Sõja lõppedes said mitmed oma endised mõisad tagasi. Aga palju mõisu läänistati ka rootslastele.

Tühjad talud ei andnud mõisnikele mingit sissetulekut: maksud jäid saamata, teopäevad tegemata. Et tühje talusid asustada, selleks meelitati asunikke isegi välismaadest. Nõnda tuli talupoegi Soomest, Lätist, Venest ja mujalt. Ka ilmusid tagasi põgenenud eesti talupojad. Tihti rändasid talupojad ühe mõisa piirkonnast teise ja otsisid paremat. Selline rändamine oli Rootsi aja algul üsna laiaulatuseline ega kadunud hiljemgi, olgugi et oli maksev sunnismaisus. Seda rändamist kasutasid talupojad relvaks mõisnike omavoli vastu. Kui mõisnik hakkas nõudma üle jõu käivaid makse või tegu, siis talupoeg läks mujale — kargas ära.

Nõnda püüdsid talupojad ärakargamise ähvardusel sundida mõisnike olema mõõdukad koormuste nõudmisel. Mõisnikud jälle omalt poolt otsisid abinõusid, kuidas takistada ärakargamisi, sest oli ju maksmas sunnismaisus. Rootsi valitsus toe-

tas sunnismaisust, kuid mõisnike kaebused said tihti vastu-
seks, et „oleks kõige parem, kui igaüks oma talupoegi koht-
leks niiviisi, et viimaseil ei oleks põhjust ära karata.“

Rootsi aja lõpuks koosnes eesti rahvas sunnismaisist taluni-
kest; ainult väike osa oli popse ja taluteenijaid; leidus ka
vabu talupoegi, kes maksid küll mõningaid makse, aga olid
vabad teokohustustest.

54. **Rootsi valitsus kavatseb uuendusi meie maal.** Vallu-
tanud meie kodumaa, leidsid Rootsi kuningad siin hoopis teis-
suguse olukorra kui Rootsis. Rootsis polnud sunnismaisust.
Rootsi talupoeg oli isiklikult prii, võis liigelda vabalt, neil oli
riigipäeval oma esindus, mõisnikuga olid nad teatavas rendi-
vahekorras.

Seevastu oli eesti talupoeg täiesti mõisniku meelevald all.
Maa eest tegi ta mõisale teopäevi ja maksis makse, tõi mõisni-
kule vilja, loomi, mune jne. Mõisnik oli tema kohtumõistja.
Talupoeg ei tohtinud ilma loata kohta vahetada.

Samal ajal ei andnud mõisnikud riigile peaaegu mingit sis-
setulekut. Ainukeseks kohustuseks riigi vastu oli neil ratsa-
teenistus, iga 15 adramaa kohta pidid nad pidama ühe
ratsaniku.

Rootsi kuningad nägid kohe, et siin tuleb ette võtta uuen-
dusi. Tuleb läbi viia õiglasem kord — nagu see oli Rootsis.

55. **Uus kohtukorraldus.** *Gustav Adolphi reformidest* olid
kõige tähtsamad uuendused kohtu alal.

„Kuidas on siin maal korraldatud õiglus? Kus on korralikud
ning vannutatud kohtunikud ja kaasistnikud? Mõtelge ometi,
kui suurte raskustega on ühendatud, kuni keegi oma õiguse
kätte saab. Annaks Jumal, et mul selle ütlemiseks ei oleks
põhjust. Igapäevased kaebused suruvad mult välja need
sõnad.“

Nende sõnadega avas Liivimaa kindralkuberner a. 1630
Tartus *õuekohtu*. Õuekohus sai Liivimaa kõrgeimaks kohtuks,

sia kaevati edasi, kui ei oldud rahul alamate kohtute otsustega. Talupoegade kaebused oma pärishärrade peale allusid samuti õuekohtule.

Alamaiks kohtuiks Liivimaal olid *maakohtud*, mille tegevusest alguses ka talupojad osa võtsid.

Maakohtute otsuste peale võidi edasi kaevata *lossikohtule*; neid oli Liivimaa kohta kolm. Kes lossikohtu otsusega rahul polnud, võis kaevata õuekohtusse. Lossikohtud töötasid kuni XVII saj. keskpaigani.

Uus kohtukorraldus pakkus talupoegadele mõndagi paremust: nad said õiguse mõisniku peale kaevata, kui see neid kohtles ülekohtuselt; tähtsamais asjus ei mõistnud nende üle kohut enam mõisnik, vaid kroonukohus. Mõisnikule jäi nüüd ainult väiksemate süütegude puhul kodukari-õigus, mille ülemmäär piirati 10 paari vitstega.

56. **Kirikuelu korraldamine.** Kirikuelu oli sattunud hoopis korratusse. Kirikuõpetajaist oli enamik harimata ja oma ametile ebakõlvulised. Samuti armetus seisukorras olid kirikud ja õpetajate eluruumid.

Kokkuvõtlikult kirjeldab üks õpetaja toleaegeid olusid järgmiselt:

„Pika sõja läbi olid mitte ainult kirikud ja jumalakojad hävitatud; vaid alguses oli maal üldse väga vähe hingekarja-

Gustav Adolf.

seid, nendegi hulgas palju vilumatuid, tooreid ning harimatuid ja sääraseid, kel peale preestrikuue polnud midagi preesterlikku. Küll katsuti seda viga mitmel viisil kõrvaldada: sinna ja tänna kirikusse pandi ametisse Saksamaalt väljakihutatud õpetajaid, seati ametisse ka noori inimesi, — aga sellega polnud kaugeltki kõik raskused võidetud. Need, olles rootslased ja sakslased, ei tundnud maa keelt ega olnud neil mingit juhatust selle õppimiseks. Ja mis kõige viletsam! Polnud ju ühtki raamatut, koguni katekismustki. Siis ei saanud need õpetajad kaua aega muud teha, kui ajuti kogudusele üksteiselt laenatud väljakirjutatud raamatuist natuke (jumal teab mida?) ette lugeda, armulauale võtta ja ristimisi toimetada, inimesi laulatada, nii hästi-halvasti, kui suutsid, — ning vananesid või surid enne keele selgekssaamist, mis pärast kogudustes oli tuttav järgmine vanasõna: „Õpetajaile küll maksma pean, aga Jumalast ja ta sõnast vähe tean.“

Rootsi valitsus püüdis kirikuellu parandusi luua: kirikud parandati või ehitati uued ja ametisse seati korralikumad õpetajad. Et kirikuellu korralikkuse järele valvata, asutati kõrgem kirikuvalitsus — *konsistorium* — ja pandi ametisse ülemvaimulik — *superintendent*. Aja jooksul hakkasid ilmuma ka mõned eestikeelsed vaimulikud raamatud: Lutheri katekismus, tartukeelne laulu- ja palveraamat, „Ma Kele Koddo ja Kirgo Ramat“ jt.

57. Rahvahariduse edendamine. Koolide korraldamisele ja üldse hariduse levitamisele võidi mõtelda alles siis, kui meie maa sai täieliselt Rootsi võimu alla. Gustav Adolf oli ise haritud mees, kes oskas mitu keelt ja tundis hariduse väärtust. Kõrgemaile ametnikele andis ta käsu järele uurida, kuidas koha peal lugu vanasti koolidega olnud, kuidas neid ülal peetud, kuhu see kõik jäänud, kui palju oleks koole vaja ja kui palju õpetajaid tuleks ülal pidada ja kuidas jälle algust teha, et asja paremale järjele seada.

Kõigepealt mõtles Gustav Adolf kõrgeimale õppeasutusele. Maale oli vaja haritud jõude, kirikuõpetajaid, arste ja ametnikke, kes tunneksid kohalikke olusid ja rahva keelt.

Aastal 1630 asutati *Tartusse esimene gümnaasium*, kus peale muu õpetati ka eesti keelt ja kuhu pidi võetama ka talupoegade lapsi. Samasugune gümnaasium asutati järgmisel aastal ka *Tallinna*.

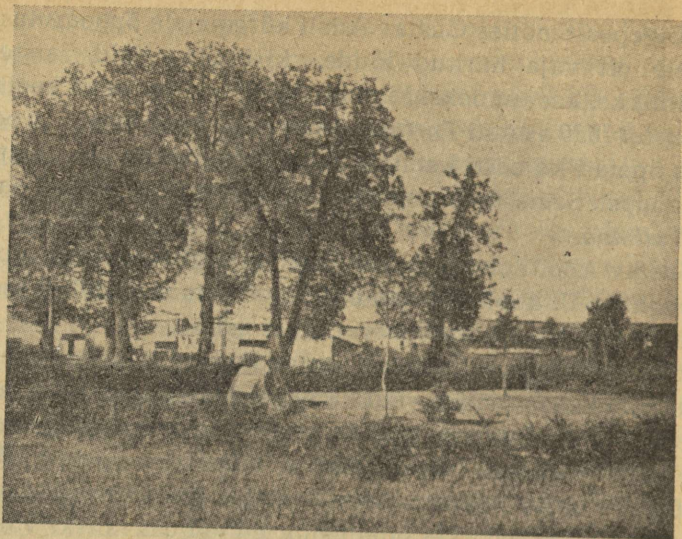
Gustav Adolphi otsusega muudeti Tartu gümnaasium *a. 1632* *üliskooliks*. Ülikooli avamine toimus suure pidulikkusega. Avakõne pidas kindralkuberner, kes ütles:

„Sellest kõrgest heateost peavad mitte ainult aadel ja kodanikud kasu saama, vaid ka vaesed talupojad, kel seni oli täiesti keelatud midagi õppida, et ühes nende kehaga saada ka nende vaimu omanduseks ja teha nad pärisorjadeks. Nüüd aga oleks iseäranis suur heategu, kui ka need alamast seisusest inimesed, kel puudus on ihutoidust, siiski võiksid vaimuvara omandada.“

Maal ei tahtnud aga koolide asi kuidagi edeneda. Kirikuõpetajaile tehti küll kohustuseks, et nad pühapäeviti rahvale katekismust ette loeksid, nõnda et rahvas suudaks järele ütelda; et nad käiksid külades ja kodudes, kusjuures nad niihästi noori kui ka vanu pidid küsima, mis nad Jumala kohta on õppinud ja mida nad usuvad. Seejuures pidid nad mitte mõistjaid õpetama, paremini mõistjaid aga kiitma. Aga sellest kõigest oli vähe, rahvas ei mõistnud lugeda. Pealegi ei sallinud talupojad selliseid koduseid katsumisi; juhtus sageli, et kui õpetaja tuli külasse, siis kogu noorsugu jooksis metsa, kuna vanemad inimesed keeldusid vastamast.

Varsti jõuti äratundmisele, et nõnda edasi ei saa. Kirikuõpetajaile oli vaja abilisi, kõstreid ja kooliõpetajaid, kes õpetaksid rahvale ka lugemist.

Forseliuse seminar Piiskopi mõisas. Rahvakooli-õpetajate ja kõstrite ettevalmistamiseks asutas noor usuteadlane *Bengt*

Forseliuse koolmeistrite-seminari aset tähistav mälestuskivi Tartus.

Gottfried Forselius Tartu lähedale *Piiskopi mõisa seminari*, mis alustas oma tegevust a. 1684. Seminaris õpetati lugemist, katekismust, laulmist, kirjutamist ja pisut rehkendust. Hiljem olevat õpetatud veel veidi saksa keele lugemist ja raamatu-köitmist. Et raamatuid oli väga vähe, kirjutas Forselius ise aabitsa, mille järgi lugemist õpiti.

Seminari võeti vastu eesti talupoegade lapsi. Seal õppis kõrvuti 14—15-a. poisikestega ka habemikke mehi. Ulalpidamist said kasvandikud kroonu poolt.

Varsti aga hakkasid levima jutud, et Forselius rikkuvat oma kooliga talupojad ära, nad jäävat laisaks, võõrduvat tööst ega kuulvat enam mõisnike sõna. Rahva seas aga levisid kuuldused, nagu viidaks kõik seminari kasvandikud

Koolipoisid Ignati Jaak ja Pakri-Hansu Jüri Karl XI juures.

pärast kooli lõpetamist võõrale maale kroonut teenima, nii et vanemad oma poegi enam näha ei saavat.

Et neid kuuldusi tühjaks teha ja kuningalt kaitset leida, sõitis Forselius a. 1686 Stokholmi kuninga juurde, võttis kaasa kaks ärksamat õpilast Ignati Jaagu ja Pakri-Hansu Jüri. Kuninga ees küsitles Forselius poiste teadmisi, seletas oma hea algatuse mõtet — ja sai lahke toetuse osaliseks.

Aastal 1688 sõitis Forselius teist korda Stokholmi kuninga juurde. Tagasisõidul tõusis torm, laev hukkus — ja meie rahvakooli isa leidis voogudes külma haua.

Pärast Forseliuse surma jäi seisma ka Piiskopi mõisa seminar. Seminari kasvandikud said aga enamasti köstriite kohad ja jätkasid haridustööd rahva hulgas. Esimesed köstrikoolid pandi käima. Nendeks olid tihti kirikumõisade rehetared, kuhu talviti kogunes lapsi ja kus siis Forseliuse kasvandikud neile peerutule valgel raamatutarkust õpetasid.

58. Riigimaade jagamine erakätesse ja riigimaksud. Rootsi riik pidas palju sõdu. Sõjad nõudsid suuri väljaminekuid. Et rohkem raha saada, selleks müüs ja pantis *Gustav Adolf* rea riigimõisu. Suure osa aga kinkis teenete eest. Nõnda oli Liivimaal a. 1630 peaaegu kogu haritud maa-ala võõrandatud erakätesse.

Samuti toimis ka tema tütar kuninganna *Kristiina*.

Riigimõisade võõrandamisega läks riigil kaotsi järjekindel sissetulek, sest peale tulu, mis andis mõis ise, kaotas riik kõik maksud, mis talupojad maksid vilja, loomade jne. näol. Eramõisad ei andnud aga riigile peaaegu mingit tulu.

Nõnda kaotas riik mõisade võõrandamisega korrapärase sissetuleku. Riigi puudujäägid läksid järjest suuremaks. Hakati otsima abinõusid, kuidas riiki rahahädast päästa.

Aadli ja Tallinna linnavalitsuse ägedast vastuseisust hoolimata seati vahepeal Eestimaal sisse riigi heaks väike- ja veskitoll. Väiketolli võeti igalt toiduainelt, mis veeti maalt linna, veskitolli veskis jahvatatud viljalt.

Liivimaal võeti riigimaksuks (majutusmaksu nime all) igalt haritud adramaalt 2 tündrit rukist, 2 t. otri, 1 t. kaeru ja 1 heinaparmas.

Makse püüti arvestada nõnda, et „kuningas ja kroonu saaksid midagi, mõisnik oma osa ja et ka talupojale võis natuke alles jääda.“

Needki abinõud ei suutnud riiki rahahädast päästa. Viimaks jõuti otsusele, et kõige kasulikum on mõisad jälle riigi kätte tagasi võtta — tagastada.

59. **Mõisade tagastamine (reduktsioon).** Mõisade tagastamine oli Rootsi riigipäeval mitu korda otsustamisel, kuid aadli vastuseisu pärast ei nihkunud asi paigast. Alles siis, kui Rootsi troonile sai kuningas *Karl XI* (1660—1697), viidi läbi tagastamine kui ka teised suured uuendused.

Karl XI tegi meie kodumaa aadlile teatavaks, et:

- 1) *mõisad tuleb tagastada*, välja arvatud need, mis enne Ordu-riigi langust olid eraomand;
- 2) tuleb ette võtta *maade mõõtmine ja hindamine* ning talupoegade maksude ja töökohustuste revideerimine;
- 3) tuleb *kaotada pärisorjus*.

Mõisnikud ei tahtnud nõustuda kuninga ettepanekuga. Mõisade tagastamise kohta nad vastasid: „Meid pannakse haletsemisväärseesse seisukorda, kus nii üks kui teine peab kaotama oma leivaraasukese ning sattuma äärmisse vaesusse ja koguni sandikepini. Kogu rüütelkond palub kõige sügavamas alandlikkuses, et see raske ettepanek kunagi täitmist ei leiaks.“ Maade mõõtmise ja hindamise soovitasid nad seekord ära jätta, kuni halvad ajad on möödas.

Talupoegade vabastamisest ei saavat olla juttugi. Polevat talupoegade elul nüüd midagi viga, sest kohtumõistmine on kroonukohtute käes, mõisnikul on vaid väike kodukari-õigus.

Kuningas ei tahtnud vahekorda aadliga lõplikult rikkuda, seepärast jäid talupojad vabastamata; kuid mõisade tagastamise (mis teostati küll teisiti, kui kavatsatud) ja maade mõõtmise ning hindamise viis ta läbi.

Mõisade tagastamisega läks riigi kätte suur hulk mõisu. Liivimaal umbes $\frac{5}{6}$ haritud pinnasest, Eesti- ja Saaremaal vähem. Riigistatud mõisad anti enamikus endisile omanikele rendile. Riik sai nüüd jälle mõisadest korrapärast sissetulekut.

60. **Maade mõõtmine, hindamine ja vakuraamatud.** Riik pidi teada saama, kui palju tal oli maksualust maad. Seepärast tuli kõik maad mõõta ja hinnata. Arvestama pidi mitte ainult pindala suurust, vaid ka maa headust.

Kõik mõisale kuuluvad talupojad, samuti kõrtsmikud, möldrid, valitsejad, kupjad jne. pidi teataval päeval kokku kutsutama. Nii kroonu- kui ka aadlimõisa tulud pidid täpselt üles märgitama, samuti ka, kui palju mõisal oli talupoegi ning milliseid makse ja kohustusi need mõisa vastu kandsid. Järele pidi vaadatama ka mõisa mõõdud ning kaal, mida tarvitati talupoegade andamite vastuvõtmisel. Ka uuriti järele, kuidas suutis talupoeg täita oma kohustusi ning kas jäi ta ka võlgu. Kõik talupoegade kohustused mõisa vastu, nii maksud kui ka teokohustused, pidi üles märgitama erilisisse v a k u r a a - m a t u i s s e .

61. **Eestlaste elu Rootsi aja lõpul.** „See oli vanal heal Rootsi ajal,“ ütlesid talupojad hiljem, kui nende elu muutus märksa halvemaks.

Rootsi kuningad, eriti Karl XI, tegid eestlaste elu kindlustamiseks nii mõndagi, kuid palju jäi järgneva suure sõja tõttu tegemata.

Endiselt jäi maksuma sunnismaisus. Omavoliliselt ei tohtinud talupoeg kuhugi kolida, oli nagu koha külge kinni naelutatud. Ainult kui mõisnik lubas mujale elama asuda, siis võis.

Talu oli talupojal nagu oma, ta võis seda küll pidada, aga müüa ega rentida ei võinud. Teiselt poolt jälle ei võinud mõisnik talupoega talust ka välja ajada, kui talu oli vähegi korralikumalt peetud.

Keskmised talud olid suuruselt $\frac{1}{4}$ adramaad, see oli umbes 20 hektaari põllumaad, peale selle muidugi karja- ja heinamaa. Selle maaga oleks korralikult elada saadud, kui kõik sissetulek oleks jäänud talupojale endale. Aga pool talu sissetulekust tuli ära anda mõisnikule ja kroonule.

Näide rootsiaegsest elamust.

Mis ja kui palju tuli talul ära anda, selleks näide: Nõo kihelkonna Sibbe talu peremees Jaak, kelle talu suurus oli $\frac{1}{4}$ adramaad, pidi vakuraamatu järgi maksma aastas $1\frac{1}{2}$ tündrit rukist, 2 t. otri, 3 t. kaeru, 1 leisika linu, $\frac{1}{2}$ leisikat kanepit, 3 naela lõnga, 5 naela mett, 1 lamba, 2 taalrit vakuraha, 1 taalri jaosemaksu, 1 niinköie, 2 koormat puid, 1 koorma heinu, 1 ehituspaldi. Teomeheks mõisasse tuli tal saata aasta läbi kolm päeva nädalas hobusemees ja jüripäevast mihklipäevani jalamees — samuti kolm päeva nädalas.

Umbes neidsamu koormusi kandsid talupojad ka enne, kui polnud veel vakuraamatuid. Kuid siis võis mõisnik talupoja kohustusi muuta nõnda, kuidas ta arvas. Seepärast ei püüdnudki talupoeg nii väga koguda ja korjata. Loomi oli seetõttu vähe ja põllud ei saanud korralikku väetust.

Karl XI määrustega ja vakuraamatutega asi paranes. Nüüd olid talupoja kohustused vakuraamatuis täpselt üles märgitud

— ja keegi ei võinud talt rohkem nõuda. Nüüd oli ka mõtet rohkem koguda ja üle jätta. Oli nagu suurem huvi töötada. Mis üle jäi, selle võis linna viia ja ära müüa. Loomade arv hakkas tõusma, põllud said paremat väetust, saak suurenes.

Gustav Adolfi ajast peale oli Rootsi riik läinud järjest tugevamaks. Loomulikult ei sallinud seda naabrid. Taani, Poola ja Vene ootasid ainult soodsat juhust, et Läänemere-maades vähimalt endisi valdkondi tagasi võita, sest sinne rannik oli kõigile tähtis.

Kui nüüd Rootsi kuningas Karl XI suri ja troonile astus ta alaealine poeg Karl XII, siis asutasid Rootsi vastased sõjaliidu, kuhu kuulusid Taani, Poola ja Vene. Nõnda algas *Suur Põhjasõda*.

EESTI LANGEMINE VENEMAA ALLA.

62. **Vene tsaar Peeter I (Suur).** Põhjasõja ajal valitses Venemaal keiser Peeter I. See oli suur vene elu uuendaja, reformaator, kelle juhtlauseks oli: „Tahan tõsta oma rahva jalule.“

Juba lapsepõlves harrastas Peeter Suur sõjamänge. Mängukaaslastest moodustas ta uueaegselt korraldatud väesalku. Hiljem kujunesid neist hästikorraldatud väeosad.

Kaheteistkümne-aastasena laskis ta endale tuua igasuguseid tööriistu: puusepa, müürsepa, raamatutrükkija ja -kõitja omi. Kõike tahtis ta õppida.

Kord leidis Peeter kolikambrist vana purjepaadi. Hollandi meistritel laskis ta selle korda seada ja õpetada endale laevadega sõitmist ja muid laevandusse puutuvaid teadmisi. Nüüd võis ta oma mängukaaslastega merelahinguid korraldada.

Et Venemaal laevu ehitada ei osatud, läks Peeter ise välismaile õppima ja lääneriikide elu vaatlema, et paremini valitsema õppida.

Hollandi linnakesele Saardamile lähenedes nägi Peeter lahel paati, kus istus mees rahulikult õngitsedes.

„Hei, meister Kist, sõida siia!“ hüüdsid Peetri kaaslased, sest nad tundsid õngitsejat, kes oli Moskvast elanud.

Kist ei tahtnud oma silmi uskuda. Punane kuub seljas, purjeriidest püksid jalas ja lai müts peas, seisis Vene tsaar ta ees ja palus, et Kist kellelegi ei ütleks, kes ta on; siis palus ta temalt korterit.

„Mul on ainult pisike kahe aknaga onn,“ vaidles Kist imestudes.

Onn jagati pooleks — ja Peeter asus ühte poolde korterisse. Ostnud endale tööriistad, töötas Peeter hommikust õhtuni laevaehitusplatsil. Kodus valmistas ta endale puusängi, käis turul toidukraami ostmas, kandis puid tuppa, tegi tuld ja keetis ise toitu.

Hollandist sõitis Peeter Inglismaale. „Kui ma poleks käinud Inglismaal õppimas, oleksin jäänud tavaliseks puusepaks,“ tähendas ta hiljem.

Jõudnud Venemaale, hakkas Peeter uuendusi teostama. Nende kaudu tahtis ta tõsta oma kodumaa teiste rahvaste tasemele. Aga selleks vajab ta ühendusteed Läänega — Läänemere rannikut.

Peeter I Suur.

Karl XII, „Rootsi Raudpea“.

Kui vene suurnikud teda välismaalt tagasitulekul tervitasid, võttis ta käärid ja lõikas nende suured habemed maha.

Sõjaajal, kui raha vaja oli, võisid rikkad kaupmehed oma habeme alles hoida, makstes selle eest tuhat rubla; talupoeg linnas käies maksis kopika, kui tahtis habet hoida.

63. **Suure Põhjasõja algus.** Rootsi kuningas *Karl XII* esialgu riigiasjust suurt ei hoolinud, vaid käis meelsamini

jahil. Nüüdki pidas ta parajasti karujahti, kui talle teatati, et Poola kuningas piirab juba Riia linna. Mõne aja pärast tulid uued teated: Taani kuningas alustanud sõjategevust ja ka Peeter I marssivat oma vägedega Narva suunas.

Nüüd astus Karl XII kiiresti tegevusse ja näitas nii suurt vaprust ja osavust, et pani kõik imestama.

Kõigepealt otsustas ta taanlasi karistada. Et laevad Taani ranna ligi ei pääsnud, siis kargas kuningas merre, sõdurid ta kannul. Mõõku ja püsse pea kohal hoides, vaenlase kahurimüra ja püssiragina saatel jõuti kaldale. „See peab edaspidi minu muusika olema,“ naljatas ta oma kaaslastele, kui kuulid kõrva äärest mööda vuhisesid. Ja säärasele vaprusele ei suutnud taanlased vastu panna. Kopenhaageni värvate ees tehti rahu.

Uhel oktoobrikuu päeval a. 1700, kui möllas torm ja meri lainetas, nähti sõudvat *Pärnu sadamasse* suuri sõjalaevu. Ühe laeva lael käis poisikeseohtu noor sõjamees kärsitult edasi-tagasi. Rõugearmid katsid pruunikaid tõsiseid põski, silmis aga välkus tuli. Jalas olid tal kõrged säärsaapad, kaelas must rätik, käes põdranahast kindad, mis ulatusid küünarnukki-deni. See oli Karl XII, kes astus Pärnus maale, et teisi vaen-lasi karistada.

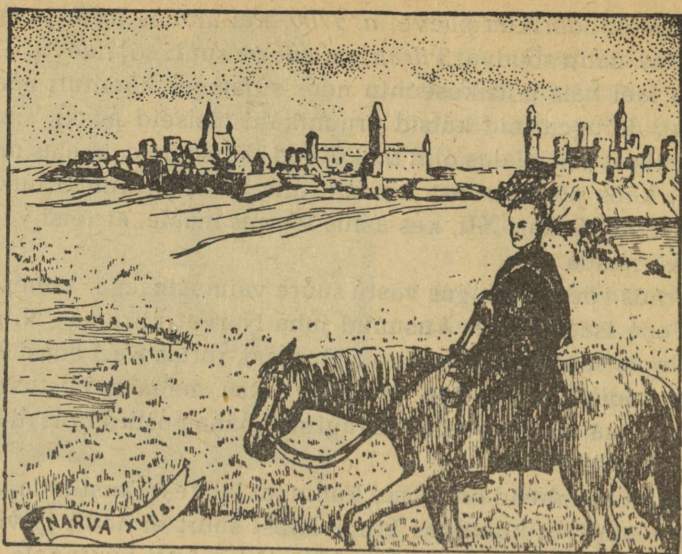
Pärnus võeti kuningas vastu suure vaimustusega. Vahepeal oli Vene tsaar Peeter I asunud juba Narvat, piirama. Niipea kui Rootsist abivägi pärrale oli jõudnud, ruttas Karl edasi Tal-linna poole. Pärnu aga jättis ta ratsu maha mälestuse — hobuseraua, mis on veel praegugi seal näha postkontori räästa alla kinnitatult.

Tallinnas tahtsid linnaisad kuningat lahkesti kostitada, aga neile teatati, et kuningas kingitustest suurt ei hooli ja viina ning muud säärast ei tarvita. Viimaks pakuti kuningale 500 tündrit kaeru. Selle võttis ta tänuga vastu, sest sõjamoona eest tahtis ta esmajoones hoolitseda. Tähelepandamatult lah-kus ta Tallinnast ja tõttas Rakverre, mis oli määratud Rootsi sõjavägede kogunemisaigaks.

64. Venelaste hirmuteod Alutaguses ja Virumaal. Vahe-peal oli Vene 5000-line eelvägi *Šeremetjevi* juhatusel asunud Alutagusesse ja Virumaale, kuna peavägi hakkas piirama Narva linna. Hirmu ja õudust külvasid venelased igale poole, kuhu nad aga ilmusid.

Vana ajaraamat jutustab sellest järgmist:

Sakslasi ja rootslasi, keda nad vihkasid, võtsid nad mööda minnes kinni ja kohtlesid neid väga jõledasti. Talupoegi tap-sid nad osalt kohe maha või piinasid nad surnuks. Osa talu-rahvast viisid nad hirmsa peksu ja koleda kohtlemisega Vene-maale. Nad põletasid maha mõisu, külasid ja kirikuid. Kisku-sid surnud haudadest välja, naelutasid nad seintele, teotasid

Narva Põhjasõja eel. Paremalt Vene „Jaanilinna ehk Ivangorodi“ kindlus.
Keskelt Rootsi kants.

neid igapidi ja said veel paljude hirmsate jõledustega hakkama. Seepärast algas kogu maal kole põgenemine. Tühjadesse elamutesse ilmusid mõned hulkujad poisid tagasi, võtsid ja riisusid, mis põgenejad olid maha jätnud. Kuhu aga vaenlane ilmus, seal tegi ta veel seisvad hooned tuhaks, viis siit ja sealt mitusada veist ära, võttis kaasa valmispeksetud vilja. Põldudel olev vili kas söödeti loomadele või põletati, tallati ja hävitati muul viisil. Igasugune julgus ja lootus kipus kaduma. Küll läkitas Rootsi kindralkuberner üleskutse, et inimesed, seisusest ja ametist hoolimata, varustuksid relvade, asuksid jõgede ja õõnesteede äärde ja takistaksid vaenlase edasitungimist, kuni kuningas appi jõuab. Et aga keegi

selle üleskutse peale end ei lasknud tõhe rakendada, siis jäi see täitsa mõjuta. Tallinnasse kogunes nii palju inimesi, et vaevalt võis vaba nurka leida.

65. **Narva lahing.** Rakverest leidis Karl XII üle kaheksa tuhande hästiõpetatud sõjamehe ja 37 kahurit. Nendega asus ta teele, et kallale tungida mitmekordselt arvukamale (umbes 40 000) vaenlasele, kes piiras Narva linna. Enne teeasumist laskis ta aga kuulutada, et kes on arg ja peab sõjakäiku liig kardetavaks, see jäägu maha. Selliseid aga ei leidunud.

Teed olid väga põhjatud ja porised. Venelased olid maa paljaks riisunud ja hooned maha põletanud, nii et sõjavägi pidi nälga ja külma kannatama. Rootsi väe kõrval, metsi ja võsu mööda, liikusid põgenenud talupojad, et näha, mis nende varandusest on saanud.

Pühajõel kohtas Karl Vene eelväge. Üks talupoeg, nimega *Tehvan Raabe*, kes ümbrust hästi tundis, juhtis rootslaste salga venelaste selja taha. Ja venelased põgenesid.

Mõni kilomeeter Narvast siinpool seadis Karl oma väed võitlusvalmis. Kahe raketi üleslaskmisega anti märku kallale tungiks. Möllava lume- ja vihmajärgi saatel, mis peksis vaenlasele otse näkku, tormasid rootslased nii tugeva hooga peale, et jalavägi tungis juba veerandtunni jooksul Vene laagrisse. Seepeale kihutas võitlusse Rootsi ratsavägi ja ajas vaenlase väed täiesti segi. Kuningas Karl võitles, juhatas ja õhutas ise igal pool, kus häda suurenes. Kõrd kukkus ta ühes ratsuga sookraavi, kust soome sõdurid ta välja tõmbasid; kuid kuninga hobune ja teine saabas jäid porri. Kaelarätikut hiljem kaelast võttes kukkus sealt välja püssikuul, mille tulekut ta polnud märganud.

Vene vägi aga oli segi paisatud. Metsikul põgenemisel püüdsid nad pääseda üle Narva jõe, kui sild murdus — ja loendamatud hulgad uppusid. Meeletus vihas tungisid vene sõdurid oma välismaalastest ohvitseride kallale, süüdistades neid

Tehvan Raabe juhib Rootsi väed venelaste selja taha.

äraandmises. Vene ülemjuhataja hüüdis: „Saatan juhtigu säherdusi sõdureid!“ ja andis end ühes mitme teise väeülemaga vangi. Venelaste kaotus oli täieline. Tsaar Peeter, kes paha aimates ise kohal ei viibinud, ei näinud oma väe hävingut.

Pärast Narva lahingut asetas Karl XII oma sõjaväed talikorterisse. Ise asus ta elama poollagunenud Laiuse lossi. Siit tegi ta vahetevahel väljasõite ja käis karu- ning põdrajahil. Aga sula ilmaga tegi lumesõda. Laiuse kirikumõisa aeda istutas ta oma käega kolm pärna. Talupoegi kohtles ta lahkesti ja jättis endast kõikidele hea mälestuse.

1701. a. kevadel lahkus Karl Laiuselt, võttis kaasa paremad väeosad ja ruttas sõdima poolakatega. Nõnda jäi meie kodumaa peaaegu saatuse hooleks.

66. **Põhjasõja edaspidine käik. Alistumine Venele.** Peeter I ei pidanud veel end võidetuks. „Rootslastelt me õpime võitma neid endid,“ tähendas ta. Ta kogus, korraldas ja õpetas sõjaväge. Varsti tungisid Vene väed meie kodumaale.

Rootsi väeülem *Schlippenbach* ei suutnud väikesearvulise sõjaväega kindral *Šeremetjevi* väele vastu panna. Venelased said täielise võidu. „Jumal tänatud,“ ütelnud Peeter, kui saanud teateid võidust, „nüüd oleme nii kaugel, et kaks venelast võivad võita ühe rootslase. Veel mõned aastad — ja me võime sõdida mees mehe vastu.“

Et oma võimu Läänemere ääres kindlustada, asutas *Peeter a. 1703* Neeva ääres jõesuudmesse *Peterburi linna*.

Aastal 1704 saatis Peeter oma Peipsi laevastiku Emajõkke, et vallutada Tartu. *Kastre* mõisa kohal pörkasid Vene ja Rootsi laevastik kokku. Mõisa all olid venelased mitu palki üle jõe äsetanud, palkide taha asusid nende laevad. Jalamehed asusid kahel pool kaldal. Rootsi laevad aga kihutasid kiiresti pärivett alla ja sattusid palkide otsa. Mõlemalt kaldalt andsid vene kahurid ja püssid tuld. Meeleheitlikult võideldes kargas paarsada rootslast kaldale ja raiusid endile Tartu poole tee läbi. Rootsi laevastiku juht, nähes, et pääsimine on võimatu, ruttas alla püssirohukambrisse ja laskis laeva õhku. Nüüd oli venelastel tee lahti. Tsaar Peeter ise ilmus vägesid juhtima.

Varsti langes Tartu, siis Narva.

Õudne oli hävitustöö, mida Vene väed meie kodumaal korda saatsid. Tsaar ise oli andnud käsu hävitada kõik, mis võimalik. Ja väejuhid püüdsid seda täita täpselt, nõnda et tsaarile võidi teatada: „Vaenlase maal ei ole hävitada enam midagi. Kõik kohad on tühjad ja lagedaks tehtud. Mehi, naisi

ja lapsi on võetud vangi tuhandete kaupa, samuti ka hobuseid ja veiseid. Keda kaasa ei saadud võtta, pisteti läbi või raiuti tükkideks. Kogu Liivimaa ja osa Eestimaast on nii tühi, et kohad on ainult veel kaardil olemas. Kõik need aga, kes on läinud pakku soodesse ja metsadesse, hoiuvad minu arvates nüüd kindlasti sinu poole."

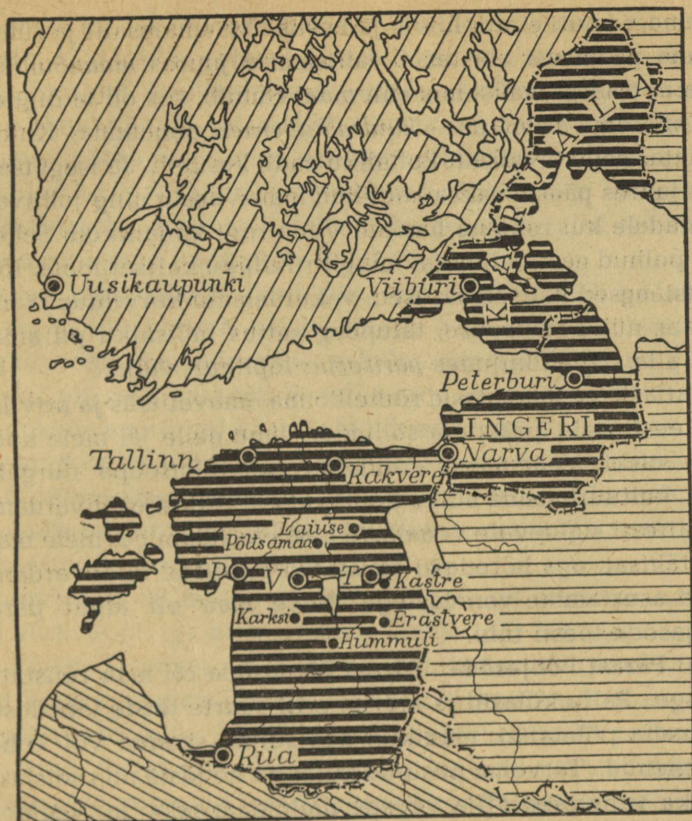
Võitnud Poola väed, pöördus Karl XII uuesti Venemaa vastu, liikudes oma vägedega Vene sisemaale. Venelased esialgu taganesid. Viimaks löödi *Poltava* linna juures a. 1709 *otsustav lahing*. Rootsi väed, kes seni olid tegutsenud kõikjal võidukalt, purustati siin täieliselt. Karl XII ise pääsis vaevalt põgenema.

Aastal 1710 alistusid Venele Riia, Pärnu ja viimaks Tallinn. Nõnda oli kogu Liivi- ja Eestimaa tsaar Peetri võimu all. Ta oli „raiunud akna Euroopasse“, nagu ta oli varem ähvardanud.

Uuestivõidetud maal viibis Peeter meeleldi. Eriti meeldis talle mererand Tallinna ja Piritas vahel. Siia ehitas ta endale elamiseks väikese majakese ja asutas puiestiku, millele andis oma abikaasa auks nime Katharinenthal (Kadriorg).

Veel kümme aastat kestis sõda, kuid sõjaõnn oli rootslastelt jäädavalt lahkunud. Rahu sõlmiti a. 1721 Uusikaupunkis Soomemaal.

67. Uusikaupunki rahu a. 1721 ja rüütelkonna privileegid. Uusikaupunki rahu alusel liideti Venemaa külge Eesti, Liivi ja Ingeri. Kuna Peeter I austas kõike välismaist ja lääne-euroopalikku, siis rõõmutses ta eriti selle üle, et nüüd Vene riigi alla sai hulk Liivi ja Eesti saksa soost alamaid. Eesti ja Liivi näol tuli Venemaa külge ka nagu osake Lääne-Euroopat. Sellepärast kirjutas ta meeleldi alla aadlike eesõigustele ehk rüütelkonna privileegidele. Nendes oli ette nähtud, et meie maa mõisad jäävad mõisnike omandiks, talupoeg aga sunnismaiseks. Saksa keel tunnustati Baltimaade ametlikuks keeleks, milles tuli asju ajada. Luteri usk tunnustati ametlikuks

Maad, mis Uusikaupunki rahu alusel liideti Venemaa külge.

usuks. Ka jäeti meie maale tema *omavalitsus*, eraldi Liivis ja Eestis. Selle alusel pidi maad valitsema *rüütelkond* — mõisnikud, kes enda seast juhi valisid. Liivis nimetati seda juhti *maamarssaliks*, Eestis aga *rüütelkonna peameheks*. Vahetevahel pidi ka *rüütelkonna esindus* — *maapäev* — kokku

tulema, samuti eraldi Liivis ja Eestis. Maamarssalit ja rüütelkonna peameest abistasid valitsemise juures *maanõunikud*. Aga et tsaargi teaks, mis siin maal sünnib, siis oli ta õigustatud siia oma esindaja — *kindralkuberneri* nimetama. Kuid ta nimetas selle tavaliselt kohaliku aadli keskel. Ja isegi tsaari õue juures pääsid saksa aadlikud maksvusele ning juhtivaile kohtadele kui rohkem haritud Vene riigi kodanikud. Sellega aga polnud eesti talupojal mingit riiklikku kaitset loota. Kõik rootsiaegsed kaitsemäärused, vakuraamatu korraldus ja muu kaotas nüüd maksvuse, talupoeg sattus mõisniku piiramatu voli alla. Nüüd kujunes *pärisorjus* lõplikult välja.

Uhtlasi aga tähendasid rüütelkonna omavalitsus ja privileegid eestlusele pääsu ja säilimist: tänu neile jäi meie kodumaa siiski Venemaast eraldatud Lääne-Euroopa nurgakeseks, kultuurimaade hulka kuuluvaks. Eestlasi ei ähvardanud ka kiiresti siginevate venelaste keskele sulamine, meie maad kui tähtsat, aga hõredasti asustatud piirmaad ei ähvardanud nüüd asustamine venelastega. Meie maa oli algul pärast Põhjasõda tõesti tühi.

68. Pärast Põhjasõda. Pärast Põhjasõda oli maa rüüstatud ja lagede. Palju külasid ja mõisu, eriti suurte teede läheduses, oli maha põletatud, elanikud kas surma saanud või kohalt põgenenud. Terveina püsinud küladest nõudsid nii rootslased kui ka venelased vilja vägede ülalpidamiseks ja veoloomi ning mehi küüdiks. Sageli tuli ära anda viimne viljatera.

Palju linnu ja peaaegu kõik alevikud olid venelaste poolt hävitatud. Nii seisid varemeis Tartu, Viljandi, Rakvere, Karksi, Põltsamaa. Nende elanikud olid osalt vangid viidud, osalt surma saanud või põgenenud.

Tallinnas tegi sõja lõpul hävitustööd „must-surm“ — katk. Tallinna elanikest olevat järele jäänud umbes 2000 inimest. Suremisi olnud nii palju, et pole jõutud kiriklikult matta ega hingekella lüüa, maetud ilma registreerimata ühishaudadesse.

Ka maal surid mitmel pool terved külad tühjaks. Vana jutt räägib, et tühjades külates olevat lüpsmata lehmad ammudes ringi joosnud, hoolitsevaid peremehi otsides. Riia ja Pärnu vahe olnud nii tühi, et teekäija kogu maa ulatuses polevat kuulnud koera haukumist ega kuke kiremist.

Paljud kirikud ja kirikumõisad olid rüüstatud ja hävitatud, kirikuõpetajad puudusid. Usuelu langes, talupojad hakkasid taas harrastama paganausu kombeid.

Alles pikkamööda jõuti üles ehitada endised külad ja hakata põldu harima. Siiski olevat kaua näljaste inimeste salgad uidanud mööda maad, paludes almuseid. Talupoja seisukord oli seda raskem, et tuli korda seada oma hävitatud majapidamise kõrval ka rüüstatud mõisa majapidamine.

Samuti kulus palju aega, enne kui linnad toibusid sõjahaavust. Missuguses seisundis oli näiteks Tartu veel enam kui kümnekond aastat pärast rahuõlmimist, sellest kirjutab pürjermeister kubernerile järgmist:

Rootsi ajal oli meie linn piiratud valli ja müüriaga, milles neli väravat oli iga päev avatud. Linnas oli 219 maja, neist 141 kivist, 71 puust. Majad olid ehitatud uuema aja ehitusviisi järgi, mis andis linnale väga kauni ilme, eeslinn oli suur ning kaugeleulatuv. Nüüd on vallid ja müürid suuremalt osalt hävitatud, nii et paljudes kohtades käiakse üle müüride ja vallide ning väravaid kasutatakse vähe. Praegu on linnas 69 maja, millede hulgas 8 kivimaja on küll parandatud, kuid veel mitte täiesti korras. Teisi maju tuleb pidada rohkem onnideks kui majadeks. Ilus rootsi kirik on täiesti lagunenu, saksa kirik on küll jälle parandatud, aga mitte täiesti, katusekivide asemel on ta kaetud laudadega. Endine raekoda on täiesti hävitatud ja lagunenu, hädaga on endise linnapoe peale ehitatud puust raekoda.

69. Pärisorjus Vene ajal. Loomulikult ei jäänud maa nii tühjaks ja paljaks. Korduvalt on eestlane ennegi oma maa

Pulmapidu XVIII sajandil Põltsamaal.

ikka ja jälle uuesti üles ehitatud, kui võõrad selle on ära rüüstanud. Ja tegi seda nüüdki.

Rahvast oli sõjas otsa saanud. Ellujäänud kündsid sööti jäänud põllud jälle üles, raiusid ukseni tungiva võsa jälle maha. Löödi üles ajutised onnid ja laudad. Varsti langes jälle seeme mulda ja ammusid veised ümber inimese.

Aga mitte ainult talutöö polnud teha: ka mõis oli varemeis ja mõisa põllud söötis. Mõisnik tahtis jälle endale elamut saada, pargi selle ümber, tallid ja laudad lähedusse. Aga mõisnik oli oma-aja haritlane, seotud tsaari õuega, ta tahtis ajakohaselt elada, õppida, raamatuid muretseda, pilte, noote han-

kida, välismaale sõita. See kõik nõudis kulu, mille mõis pidi tasa tegema. Kuid mõisa töö tuli talunikul teha. Et inimesi pärast sõda vähe oli ja neid kõikjal vajati, siis püüdis talunik ära minna. Sellepärast süvendati sunnismaisust ja pärisorjust. Polnud enam mingit kaitset ega kohut. Mõisnik oli kõik, ta käsutas talupoega piiramatult, samuti seisis talupoja vara ja talu mõisniku käsutuses.

Sõduri lahkumine umbes a. 1600.

Mõisnikule kuulus täieline kodukari — karistusõigus — taluniku üle. Tarviduse korral võis mõisnik taluniku müüa või isegi looma vastu vahetada.

Nii nagu meie kodumaa oma asukohalt on Lääne ja Ida vahel, nii kujunes ka siinse talupoja elu: kaugeltki mitte nii raske kui Venemaal või Poolas, aga palju raskem kui Rootsis või Soomes. Ka sakslased-talupojad oma kodumaal olid sunnismaised. Aeg oli säärane, et aadel juhtis, aga lihtrahvas töötas! Ja lihtrahvas elas halvemini kui aadel, sest veel ei jatkunud kultuurivarasid kõikidele. Aga sel ajal algas Lääne-Euroopas kiire kultuuritõus ja tööstuse arenemine. Varade valmistamine kiirenes ja ka lihtrahvas tungles paremale elule ja vabadusele.

Gustav Adolf langeb Lützerni lahingus a. 1632.

LÄÄNE-EUROOPA OLUD.

70. **Saksamaa pärast 30-aastast sõda.** Hirmsasti laastas 30-aastane sõda Saksamaal (1618—1648). Käis suur võitlus katoliiklaste ja protestantide vahel. Selles sõjas juhtiski katoliiklasi kuulnud kindral *Wallenstein*. Selles sõjas luterluse eest langeski Rootsi kuningas *Gustav Adolf Lützeni lahingus a. 1632*, samal aastal, kui ta Tartu ülikooli asutas. Läbi Saksamaa käisid Saksa, Rootsi, Taani, Prantsuse väed, omad ja võõrad. Hirmsasti laastati ja põletati. Kohad käisid käest kätte ja hävitati.

Pärast sõda oli Saksamaa tühi. Võisid rännata pikka teed ning muutuda tusaseks sellest pildist: küla — kõik majad põletatud; jälle küla — mitte ühte elanikku; mõis — ainult

Küla rüüstamine 30-aastasest sõjas.

ahjud järel. Kohati silmad metsaserval inimesi, kes sinu lähenedes võssa tõmbuvad. Kohati linnadeski luusisid ainult üksikud inimesed, üksikuis terveks jäänud majades võngutas tõmbetuul lahtisi uksi.

Vähehaaval algas jälle uus elu. Külades ehitati uusi elamuid ja lautu. Aastaid söötis püsinud põllu kallal töötasid juba inimesed. Juba avanesid linnades poed, peremehed kohendasid maju. Vähehaaval hakkas elu võtma loomulikku ilmet.

Kuid sõjas mahatallatud Saksamaa jäi kauaks veel kiratsema — mitte ühtki suurt ettevõtet, ei suuri kirjanikke, ei kunstnikke. Samal ajal tekkisid naabruses vägevad rahvusriigid — Prantsusmaa, Venemaa ja Inglismaa. Saksamaa ei suutnud toibuda hävingust niipea, kauaks veel jäi ta isegi kiltustatud olekusse — siin oli ligi 300 väikeriiki, nagu need olid keskajal kujunenud. Suurimad nende väikeriikide keskel olid Austria ja Preisi. Üks nendest pidi saama rahva ühenda-

Türgi ratsanik austria talupoegadega.

jaks, et ühendatud rahva võimsus õigeaegselt saaks takistada hävinut, nagu see oli 30-aastasest sõjas.

71. Austria, Habsburgid ja Türki. Austrias valitsesid sel ajal keisrid Habsburgide perekonnast. Austria keiser oli ühtlasi kogu Saksamaa keiser ja ülemaks kõigi väikeriikide üle, kuid tema võim oli vaid nimeline, tegelikult olid Saksa väikeriigid omaette peremehed. Nii piirduski keisri tegelik võim vaid väikese Austria riigiga, kus ta elas pealinnas *Viinis* oma lossis.

Aga sel ajal ähvardas Euroopat suur hädaoht, mis lähenes Väike-Aasiast.

Vaata, kuidas üle Väike-Aasia legendike kihutavad ratsanikud, viimased tolmupilves varjus! Mehed istuvad kindlalt sadulas, hobused hüppavad, norskavad, puhuvad. Mehed keerutavad käes kõverat mõõka, aga vöö vahelt vaatavad püstolite ähvardavad otsad! Meeste peade ümber on nagu rätik, jalas lotendavad püksid. Üks neist hoiab varre otsas poolkuu märki.

Äkki peatub metsik salk ning hääled vaikivad, hobused seisavad, nagu oleksid nende jalad maasse kasvanud. Mehed hüppavad sadulaist, langevad kummuli, pead sennapoole, kus

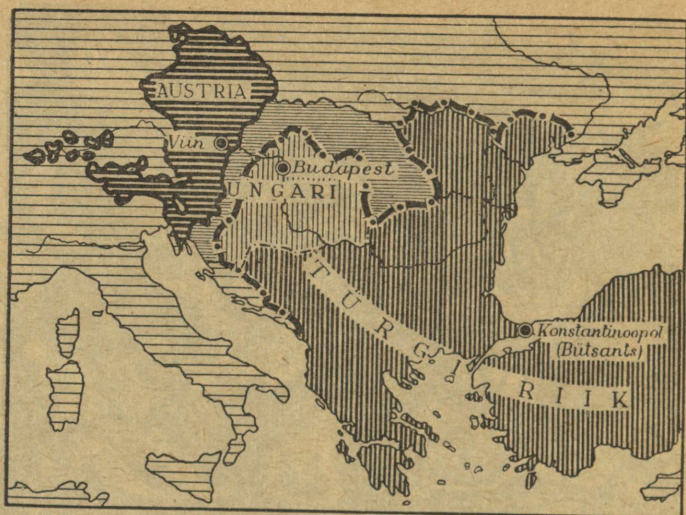
Türklased pärast lahingu kaotamist.

asetseb Araabias Meka linn kõrbede taga. Aga vali hää hüüab: „Allah illallah! Suur on Jumal Allah ja Muhamed, tema ainus prohvet!“ Siis tõusevad mehed jälle, hüppavad sadulaisse ja sõit läheb edasi. Kostab hüüd: „Surm uskmatuile, prohveti vaenlastele!“

Need olid muhameediusulised *türklased*. Nende käes on endise vägeva Arabia riigi alad. Juba tungivad nad üle Dardanellide Euroopasse. Juba alistavad endale Balkani poolsaare. Tuhandete kaupa võtavad nad ära kristlaste lapsi ja kasvatavad neist endile muhamedi sõdureid, kes ei mäleta midagi oma usust ega vanemaist, vaid võitlevad vihaselt poolkuu märgi all.

Nii jõudsid türklased meie hõimlaste ungarlasteni. Küll panid ungarlased vaprasti vastu, kuid ülevõimu vastu nad ei

Türgi ja Austria.

suutnud. Türklased alistasid enamiku Ungarit ja lähenesid Viinile. Kas tõesti võtavad nad Viini ja ujutavad üle kogu Euroopa?

Keiser *Leopold Habsburg* mõistis silmapilgu tõsidust. Ta käskjalad ruttasid teiste valitsejate juurde abi järele. Kiirmarsis tulid abiväed kohale Saksa väikeriikidest ja Poolast ning mujaltki. Nad jõudsid õigel ajal pärale. Türklased olid Viini juba sisse piiranud, linnas olid puhkenud nälg ja taudid. Nüüd aga löödi vaenlane põgenema. Ta jättis maha oma 15 000 telki, kümme tuhat surnut ja tohutul hulgal varandusi. Ungaristki tõrjuti türklane osalt välja. Ainult Balkani poolsaar jäi temale. Aga võitlus Türgiga kestis sajandeid, võitluse raskused lasusid peamiselt Austria ja Ungaril, kes hiljem moodustasidki ühise riigi. Nõnda seisis Austria valvel Euroopa vära-

vais, et Türgit tagasi tõrjuda. Samal ajal paisus võimsaks ka teine suurem Saksa väikeriik.

72. Preisi-Brandenburg ja Suur Kuurvürst. Et luteri usu maades vaimulikke ordusid ei saanud olla, oli viimne Saksa ordumeister kuulutanud Saksa ordu ilmlikuks Preisi riigiks. Preisiga oli ühe abielu läbi liidetud ka Brandenburgi riik, mille keskuseks oli Berliin. Nii oligi tekkinud Preisi-Brandenburgi riik, mida lihtsuse pärast nimetame Preisi riigiks. Seda riiki valitsesid algusest peale mehed *Hohenzollernite* perekonnast.

30-aastase sõja ajal ähvardas Preisi riiki suur laastamine, kuid tema õnneks valitses maad väga osav valitseja — *Friedrich Wilhelm Hohenzollern*, kutsutud ka *Suureks Kuurvürstiks*.

Suur Kuurvürst oli pikk sinisilmaline mees, liikuv ja väsimatu, askeldas, tegutses ja plaanitses alati. Kuna kõik teised Saksa väikeriigid vähemalt nime järgi Austria keisri alla kuulusid, saavutas ta Preisile täielise iseseisvuse. Sõjas laastatud maad hakkas ta kohe üles ehitama. Sõjas tühjaks jäänud alasid asustas ta uute elanikkudega. Et sel ajal Prantsuse kuningas hugenotte (kalviniste) taga hakkas kiusama ja neid tuhandete kaupa sealt maalt välja rändas, siis kutsus Suur Kuurvürst neid oma maadesse. Ja tegi hästi, sest hugenotid olid mitte ainult jõukad, vaid ka osavad ja head töölised, vilunud mitmesuguseis käsitöodes. Nad tundsid ka hästi tööstusala. Suur Kuurvürst sai nii põhja panna Saksa tööstusele. Juba sõja keerises pani Suur Kuurvürst ka alguse Preisi sõjaväele, hiljem asutas ka laevastiku ning korraldas sadamaid. Nii oli Preisi riik kasvamas jõuks, kelle ümber koondati hiljem kogu Saksamaa. Suure Kuurvürsti järglased said juba kuninga nime.

73. Preisi kuningas Friedrich Wilhelm I. Suure Kuurvürsti pojapoeg Friedrich Wilhelm I oli lühikese kasvuga jässakas mees, *lihtne ja väga töökas valitseja*. Ta ei sallinud logelemist,

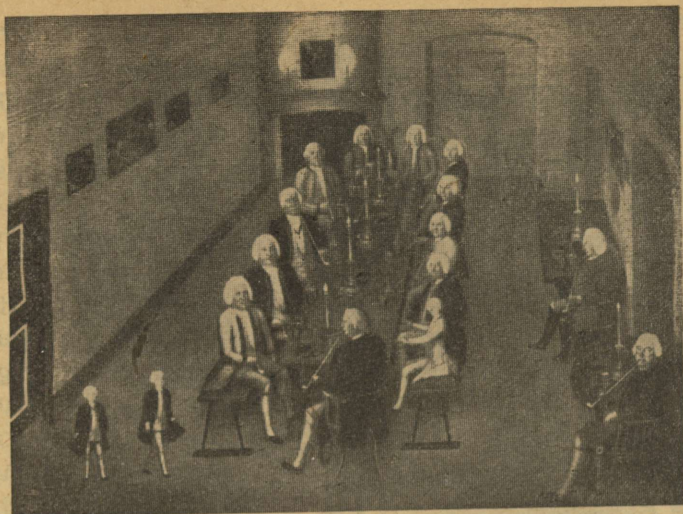
Sõdur-hiiglane Friedrich
Wilhelm I sõjaväest.

väe isa. Ta paisutas Preisi sõjaväe enneolematult suureks, riietas sõdureid hästi, kuid nõudis neilt ka ranget distsipliini. Sõdurid alistati kõvale preisi „drillile“: vihmas ja päikeses, liivas ja poris, hoolimata aastaajast ja temperatuurist, käis

oli nõudlik enda ja teiste vastu. Troonile tulles vabastas ta palju oma teenijaist, see-eest aga nõudis ta, et nii tema naine kui ka lapsed töötaksid. Ministrid, kes olid harjunud kaua magama, pidid nüüd hommikul kell 7 kohal olema ja alles kell 2 said nad lühikese lõunavaheaja. Tööle hilinejaid ministreid ta karistas ligi kuupalga suuruse summaga, koosolekule mitteilmujaid aga poole aasta palgasuuruse summaga. Ja ministrid pidid jälle omakorda nõutama täpsust ja töökust oma alamailt. Kus veel puudusid töökäed, sinna toodi välismaalt asunikke.

Ja mitte ainult töökust, ka kokkuhoidu tuli harrastada, sest ega muidu jõukus kasva. Hoiti kokku jalanõusid, sööki, riidet. Kuningas ise kandis kodukootud riideid ja oma naise õmmeldud esemeid. Välismaalt ei toodud mingit üleliigset uhkusasja, selleks ei täitnud raha raisata.

Kus rikkused kogunevad, seal peab olema kõva kaitse. Friedrich Wilhelm I on *moodsa-Saksa sõja-*

„Tubakakollegium“.

kõva õppus ning marssimine. Sest sõjamees pidi olema karastatud! — Ja ehk küll ise lühike mees, eelistas ta väga pikki ja tugevaid sõdureid.

Kuigi Friedrich Wilhelmi päev oli vahetpidamata töö, jätkus tal öhtul siiski aega oma sõprade jaoks, vestlemiseks, puhkamiseks, plaanitamiseks. Siis kogunesid nad kõik saali suure laua taha, istusid mõnusais tugitoolides, pika varrega hollandi piibud suus, õllekannud ees. Siin, *Tubaka kolleegiumis*, unustati kõik auastmed, polnud ei kuningat ega krahvi, kindralit ega kaptenit, olid vaid sõbrad. Siin üteldi oma arvamine avalikult välja, ja kuningaski kuulis tõtt.

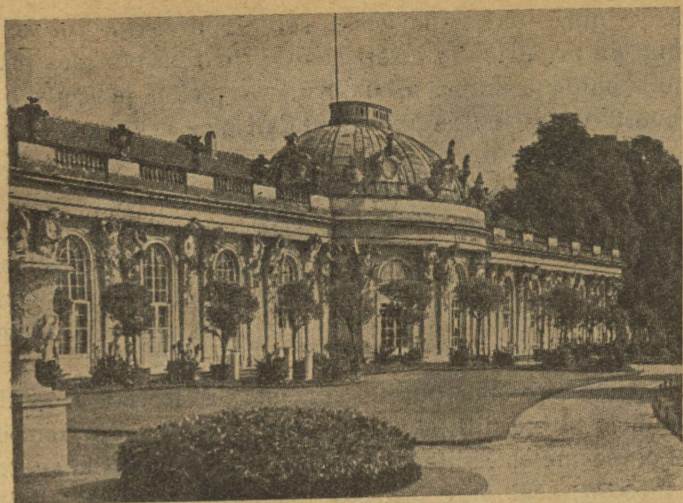
Friedrich Wilhelmi elutöö tulemus oli Preisi jõukus, suured tehased, kestev rahu, suur sõjavägi. Ja et seda kõike vägagi edaspidiseks arenguks vaja läks, näitas ta poja Friedrich II Suure valitsemine.

Friedrich II Suure laulatus.

74. „Vana Fritz“ —
Preisi kuningas Friedrich II Suur (1740—1786).
 Friedrich sai nooruses moekohase prantsuse kasvatus: õppis prantsuse keelt, luges, kirjutas ja töötas prantsuse keeli, õpetajaks olid prantslased, sest prantslased olid Saksamaa languse ajal sakslastest oma hariduse ja teadusega ette jõudnud. Ja õpingud meeldisid Friedrichile. Ta pühendus lugemisele, ka ise kirjutas mõne teose, luuletas laule, komponeeris viise. Üht tema loodud marssi mängitakse praegugi sa-

geli. Ta kuulas ka heameelega head muusikat ja mängis vabal ajal flööti. Et tegelemine sõjandusega ja range sõjaväeline kord isakodus talle ei meeldinud, otsustas ta kodunt põgeneda, et võõrsil muretult teadusele ja harrastustele pühenduda. Kuid põgenemiskavatsus tuli avalikuks, isa süüdistas poega reetlikus käitumises ja oma suurte kohustuste eest kõrvalehoidumises, andis poja sõjakohtu alla ja nõudis ränka karistust. Friedrichi sõber, põgenemiskatse korraldaja, mõistetigi surma ja otsus viidi täide Friedrichi vangla akna all. Sündmus vapustas Friedrichit. Kui ta nüüd väbanes ja isa talle andestas, hakkas ta tõsiselt mõistma oma kohustuste suurust isamaa vastu. Hiljem mõistis ta ka oma isa elutöö

Sanssouci Potsdamis.

suurust ja tähtsust rahvale. Ka tema tahtis saada heaks valitsejaks.

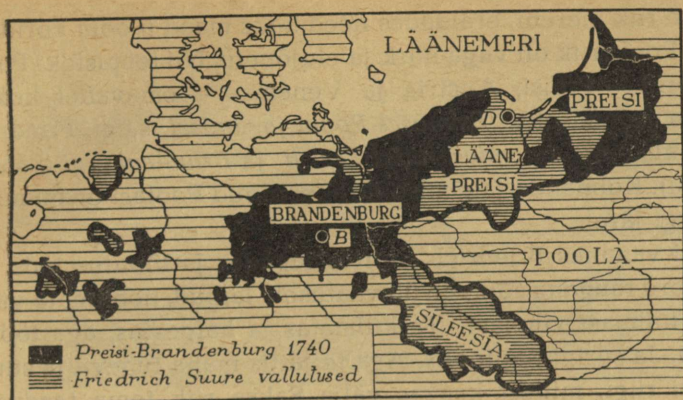
Kui isa a. 1740 suri, astus Friedrich II troonile, olles 28 aastat vana. Ta tahtis olla oma riigi truu teener. Ta ütles: „Kes teist kõikidest on kõige tähtsam, see olgu siis ka kõikide teener.“ Ja kõik, mis riigis juhtus, läks talle südame ligi. Ta ütles: „Riigi rõõm on minu rõõm, riigi valu on ka minu valu.“ Tagakiusamist usulistel põhjustel ta ei lubanud, vaid arvas: „Igaüks võib omal viisil õndsaks saada!“ Üks ta esimesi korraldusi oli: kohtuis piinamine keelata! Ja kohtud korraldatigi nii õiglaselt, et need võitsid kõikide usalduse. Suurest usaldusest õiguse vastu räägitakse:

Friedrich ehitas endale Berliini lähedale *Potsdami* linna lossi nimega *Sanssouci* (sansussii = muretu). Siin armastas Friedrich töötada ja puhata, vaikust nautida. Kuid õnnetuseks

oli lossi juures üks vana veski, see kloperdas ja kolises ega andnud ka Friedrichile lossis rahu. Friedrich pöördus möldri poole ja palus veski ära müüa. Küll kauples ta ja tingis, palus ja ähvardas, aga mölder jäi jonnakalt oma arvamuse juurde: oma isade veskit tema ei müü, tema tahab selles rahulikult töötada ega ole nõus ka veskit seisma jätma. Nüüd juba Friedrich ägestus ja ähvardas: kuningana võib ta ju selle veski lihtsalt ära võtta! Selle peale mölder ähvardas vastu: „Ei sina võta ühtigi — vaata kui kaeban kohtusse!“ — Friedrich ei kasutanudki vägivalda — ta imestles oma alamate usaldust õigluse vastu.

Friedrichi töövõime polnud väiksem kui ta isal. Korraldus korralduse järele tuli läbi tema käte. Siia oli vaja asunikke tuua, sinna metsa istutada. Siin oli vaja lambaid kasvatada, siin tubakat, seal jälle tuli mooruspuid istutada ja siidiussi kasvatada. Siia rajati mäekaevandus, sinna portselanivabrik. Kaevati kanaleid, loodi tehaseid. Jah, igale poole küündis kuninga mõistus ja tahe. Kuid Friedrichi suurim tegu oli siiski Preisimaa laiendamine ja võimsuse tõstmine.

75. **Friedrich II Suure sõjad.** Preisi riigi naabruses oli rikas maakond *Sileesia*, mis kuulus Austriale ja kus leidis palju maapõuevarasid, neid oli Preisil kibedasti vaja. Ja nii liitiski Friedrich selle maakonna Preisimaaga. Sel ajal valitses Austriat noor ja ilus keisrinna *Maria Theresia*, kes arvas enda kohta: „Olen küll vaid vaene kuninganna, kuid mul on kuninga süda.“ Maria Theresia ei tahtnud rikast Sileesiat mitte Friedrichile jätta, sest Preisi läheb liig vägevaks. Seda arvasid teised naabridki. Nii arvas Vene keisrinna Eliisabet. Nii arvas Prantsuse kuningas. Ka Rootsi kuningas mõtles seda. Kõik nad mõtlesid: Preisi läheb liig tugevaks, niisugust naabrit on kardetav omada — on parem, mida varem teda taltsutada! Kõik need Preisi vastased lõid enda vahel liidu ja nii saigi alguse *7-aastane sõda*. Selles sõjas jäi Friedrich pea-

Preisi-Brandenburgi areng Friedrich II Suure ajal.

aegu üksi ülekaalukate vaenlaste vastu. Vaenlaste maades elas 150 miljonit elanikku, Preisi ainult 5 miljonit; vaenlased panid välja 430 000 sõdurit, Preisi suutis suurima pingutusega vaid 150 000 meest lahingusse saata. Kuigi Friedrich oli erakordselt andekas väejuht, oli heitlus tallegi väga ränk. Ja eriti halvaks tegi seisukorra see, et Preisi mitmest eraldi tükist koosnes. Juba vallutasid vaenlased Berliini ja rüüstasid seda. Friedrich liikus ringi, mürgipudel taskus, et mitte elusalt vaenlase kätte sattuda. Kuid ta jäi endale truuks — ta töötas, mis suutis, aga meeleheite ja õnnetuse hetkedel luuletas ta väikese laulukese, kirjutas selle oma taskuraamatusse, ja südamel oli kohe kergem. Ta kaotas lahinguid, kuid ei kaotanud pead; ta võitis lahinguid, kuid ei muutunud kohe suureliseks. Ja heitlusest ülekaaluka vaenlasega tuli ta auga välja — Sileesia jäi temale!

Sõjas oli selgunud, kui paha on valitseda ja maad kaitsta, kui riik koosneb eraldi osadest. Kuidas saaks maid ühendada? Eriti tülikas oli see, et Preisi ja Brandenburgi vahel ulatus

Poola riik mereni, eraldades need kaks maad (Poola koridor). Aga Poola riik oli väga nõrk ja elujõuetu. Nii leppisidki Poola naabrid — Preisi, Austria ja Venemaa — omavahel kokku Poola jagamiseks. *Esimesel Poola jagamisel* saigi Friedrich maa-ala, mis *ühendas nüüd Preisit ja Brandenburgi* (Lääne-Preisi). Kolmanda jagamise järel ei olnud Poolast enam mitte midagi järel.

Nii vananes Friedrich suurtes tegudes ja lõputus töös. Ta oli kord raugana sõjaväe ülevaatusele läinud, hoolimata valavast külmast vihmast. Ta külmetas ja haigestus, aga töötas edasi. Ja surigi tugitoolis. Aga ta jättis maha tugeva ja suure Preisi riigi, millest kasvas välja Saksa riik tema teaduste, kunstide ja tööstusega.

76. Inglismaa ja tema Põhja-Ameerika asumaad. XVIII sajandil valitses Inglismaad *George (džoodž) I*, kes ei osanud sõnagi inglise keelt, ta oli sakslane. Tema järeltulija *George II* sai küll inglise keelest aru, aga ei rääkinud. Muidugi ei saanud need kuningad oma ministrite tegevust juhtida. Kujunes komme, et *ministrid* teostavad ise riigivõimu, peavad omavahel nõu ja annavad määrusi. Aga ministrite tegevus peab olema kooskõlas *parlamendi* tahtega, parlament võis nõuda ministri lahkumist ametist. Niisugust riigikorda nimetame *parlamentaarseks*. Aga Inglise parlamendis olid ainult rikkamate inglaste esindajad.

Paljud inglased polnud rahul oma riigikorraga. Paljud polnud rahul sellega, et anglikaani usk oli kuulutatud ametlikuks riigiusuks. Paljudele jälle ei meeldinud mõnel teisel põhjusel siin elada. Kõik need võisid rännata asumaadesse ja rändasidki, sest Inglismaa oli selleks ajaks vallutanud väga palju asumaid, millede hulgas olid suurimad India ja Põhja-Ameerika alad. Eriti tõmbas väljarändajaid Põhja-Ameerika, mitte ainult inglasi, ka prantslasi, hollandlasi ja teisi. Ja Põhja-Ameerika kujuneski rikkaimaks Inglise asumaaks mitmel

New York aastal 1672.

põhjusel. Põhja-Ameerika oli Euroopale väga lähedal — sõit siia kestis vaid mõne nädala, mujale tuli sõita kuude kaupa. Põhja-Ameerika oli rikas maapõuevaradest ja heast põllumaast, metsadest. Seda maad oli kerge võita, sest indiaanlasi elas siin hõredasti ja nad taganesid kergesti valgete eest, polnud neil ka suurt riiki, kes oleks vastu pannud. Ja sinne kliima oli Euroopa kliimale vastav, mitte nii hirmus palav nagu Aafrikas või Aasias. — Nii vallutasidki eurooplased, eriti inglased, *Põhja-Ameerika ranniku*, löid siia 13 *asumaad*, igaühel oma Inglismaalt saadetud *kuberner*. Aga asunikud olid harjunud suurte vabadustega, pidasid ise omavahel nõu ja õiendasid omavahel isegi tüliasju.

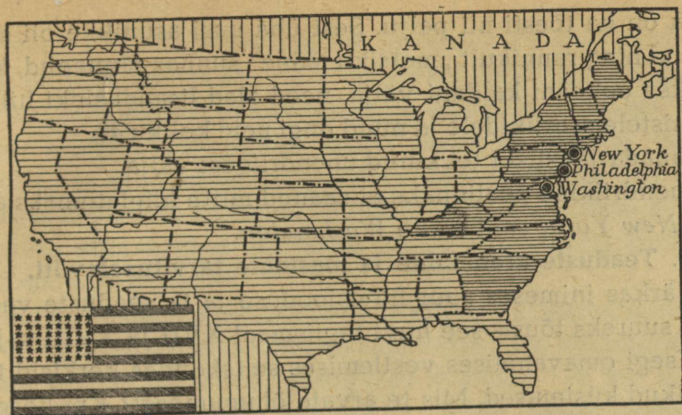
77. Põhja-Ameerika Ühendriikide tekkimine. Asunikud ei olnud harjunud riigi vastu kohustusi kandma. Kui nüüd Inglismaa asunikke maksustada tahtis, siis oli kohe tüli lahti. Küll püüdis Inglismaa asunikke ettevaatlikult maksudega harjutada, kuid ta leidis teravat vastuseisu. Nii näiteks määrgates, et asunikud palju teed joovad, pani Inglismaa tee tolli-

Inglise sõjavägede maabumine Kanadas.

maksu alla. Sellega läks aga tee muidugi kallimaks. Kui nüüd aga Bostoni sadamasse suur teelaev sisse sõitis, riietus 50 asunikku indiaanlasteks, ilmusid laevale ja pildusid kõik tee merre.

Inglismaa mõistis, et asunikega pole kerge hakkama saada, ja otsustas vägivalda kasutada — sõjaväed kohale tuua. Ta hakkaski sõjavägesid värbama ja kohale toimetama. Kuid see vihastas asunikud hoopis ära. Või neid koheldakse kui vaenlasi! No vaenlased, siis vaenlased. Asunikud haarasid püsid, valisid endi keskelt *George Washingtoni* väepealikuks ja otsustasid vägivallale vastu astuda. Nii puhkeski vabadussõda. Aga asunike saadikud tulid kokku *kongressiks Philadelphia* (filadelfia) linna ja kuulutasid a. 1776 Põhja-Ameerika 13 vanimat asumaad sõltumatuks. Siinjuures kuulutasid nad kogu maailmale, et nemad on vabadena sündinud ja tahavad ka

Põhja-Ameerika Ühendriigid.

vabadeks jääda, sest igal inimesel on õigus oma elu nii korraldada, nagu ta tahab, kui ta ainult teistele kurja ei tee. See nn. *Inimõiguste deklaratsioon* sai kiiresti tuntuks Euroopaski, leidis palju poolehoidjaid, tuhandeid vabatahtlikke ruttas oma vabaduse eest võitlevaile asunikele appi. Nii pidigi Inglismaa varsti rahu sõlmima ja Põhja-Ameerika asumaad iseisvaks tunnustama. Asunikud valisid oma väepealiku George Washingtoni oma vabariigi esimeseks presidendiks ja hakkasid siitpeale oma elu iseseisvalt korraldama. Tekkinud riiki nimetame Põhja-Ameerika Ühendriikideks, sest see koosnes osariikidest (asumaadest). Osariike oli alguses 13. Sellepärast koosnebki Ühendriikide lipp 13 triibust, vaheldumisi punasest ja valgest. Punased triibud tähendavad lõunapoolseid, palava kliimaga asumaid, valged aga põhjapoolseid, kus lundki talvel sajab. Aga vaheldumisi on nad sellepärast, et näidata, et nad kõik siiski kokku kuuluvad. Aga lipu nurgas olevad 48 tähte sinisel põhjal tähendavad kõiki praegusi osariike,

mida on ka tõesti nii palju. Sest üha uusi asunikke oli sisse tulnud ning rannikult „metsiku lääne“ suunas rännanud, kuni Vaikse ookeani kaldani välja, need alad lisandusidki hiljem eelmistele osariikidele ja nüüd ongi neid kokku 48.

Kanada jäi siiski tekkinud ühendriigest välja.

Ühendriikide pealinnaks ei saanud mitte hiiglalinnaks arenenud *New York*, vaid väike *Washington*.

78. Teaduste arenemine ja masinate tarvituselevõtt. Uuel ajal ärkas inimeses suur huvi looduse ja ta seaduste vastu. Eriti suureks tõusis see huvi Inglismaal XVII ja XVIII sajandil. Isegi omavahelises vestlemises seltskonnas kerkisid teaduslikud küsimused. Mis te arvate õhupumbast? Kui kõrgele saaks õige õhupalliga tõusta? Kui kõrgel üldse veel õhku on? Kuhu jäi puu, kui ta ära põles? Niisuguste küsimuste kallal töötas palju õpetlasi ja õpetlaste seltse. Kuulsamaid õpetlasi oli *Isaac Newton* (njuutn): ta olevat puu otsast alla kukkuvat õuna nähes mõtlema hakanud, et miks kukuvad esemed kõik allapoole. Nõnda avastas ta kuulsad *külgetõmbe-seadused*. Seesama Newton väljendas ka, et iga ese, näiteks vurr, liiguks igavesti, kui mõni väline jõud teda seisma ei paneks. Nii paneb vurri seisma hõõrumine vastu alust ja vastu õhku.

Palju mõteldi ka sellele, kuidas loodusjõude inimese teenistusse rakendada, kuidas kergemini ja rohkem tööd teha. Sel ajal läks puuvillast valmistatud riie väga moodi, sest ta oli odav. Igaüks tahtis seda osta. Seda riidet valmistati eriti rohkesti Inglismaal, aga nüüd ei jõutud enam nii palju teha, kui palju nõuti. Paljud kangrud ja ketrajad murdsid selle üle pead, kuidas rohkem tööd ära teha, siis teeniks ka rohkem. Inglise puusepp *Hargreaves* (aagriivs) ehitas pisitasa imelise voki: sellega sai mitu värtnat korraga veerema panna. Niit tuli küll peen ja rabedam, kuid see-eest mitu niiti korraga ja ruttu. Eks see olnudki siis üks esimesi ketrusmasinaid. Oma tehtud masinaga ketras ta koos naisega mitu korda rohkem

kui enne. Kuid kadedad naabrid ja teised töölised hakkasid kohe uurima, kuidas see Hargreaves nii palju kedrata jõuab. Eks siis tulnudki asi avalikuks. Kõik ketrajad olid väga ärritatud. Hargreavesi juurde murti sisse ja pekseti masin puruks, hea et avastaja ise veel õigel ajal põgenema sai. „Kus on alles häbematu inimene!“ hüüdsid kõik. „Või tema ketrab sihukese nõiavärgiga ega tööta ausalt nagu meie! Küll me talle maidale näitame!“

Kuid ketrusmasin täienes ja levis kiiresti, ei suutnud mõtlematud töölised avastuse hinge enam välja lüüa. Nii leiutati ka kudumismasin ja muud igasugused masinad. Ja me oleme tänulikud kõigile neile leiutajaile. Kõigi nende nimesidki teame, purustajate nimesid aga mitte.

Kuidas aga sihukest suurt masinat käivitada, inimese jõud on ju selleks liig kasin? Algul astus appi inimese vana sõber hobune. Aga palju temagi suutis, masin kasvas väga suureks, pidi ööd ja päevad käima. Siis rakendas inimene hobuse asemel tuule ja vee. Tuul puhus tiibadele või vesi kukkus rattale ja pani masina käima. Kuid ka tuule- ja veejõul olid omad vead. Kui tuult pole, siis masinad seisavad, töölised istuvad niisama, aga palka tahavad. Ka veemasin jääb seisma, sest suvel kuivaga pole vett küllaldaselt. Mis teha, et masina käivitamine looduse tujudest ei sõltuks?

79. **James Watt ja esimesed aurumasinad.** James (džeeims) Watt sündis Šotimaal. Ta isa oli sadamalinnas vägagi tuntud ja otsitud inimene, sest ta tegi kõige mitmesugusemaid töid: oli kaupmees, laevamees, puusepp ja mehhaanik, parandas, kui vaja, vanu oreleid ja tegi koguni uusigi; ta töökojas leidis kõige iseäralikumaid tööriistu; ta sai hakkama kaugusemõõtjate ja merepikksilmade valmistamisega, rääkimata muust.

Noor James jälgis suure huviga isa tööd, talle meeldis endalgi isa ruumides töötada. Varakult juba viilis ja saagis ta, uuris ja meisterdas. Aga igaks õhtuks seadis ta isa töökoja

jälle ilusasti korda, et mitte oma ema pahandada. Ema armastas korda igas asjas. Ainult siis, kui isa töökoda täiesti korras, nõustus ema Jamesile õhtul midagi jutustama. Kui huvitavad olid need õhtud, kus ema rääkis imelugusid ajaloost ja muinasmaalt!

Nii õppis James varakult püsivale tööle ja korralikkusele — aga mõttelennus ka imedemaal viibima. Ja kõik see oli tulevasele leidurile väga tähtis! Koolis võis ta lõpmata joonistada või noaga midagi välja lõigata. Aga üht ei suutnud ta algul mõista: milleks on need kärarikkad vahetunnid?

Kord istus James kodus tundide kaupa laua taga, silmad auraval teekatlal. Teekatel kees, aur tungis kaane pilude vahelt välja, kaas tantsis ja põrises, aurupiisad ümber. Vana tädi pahandas: „Mis sa, poiss, ometi seda teekatelt põrnitsed? Hommikust peale ei lausu sõnagi! Mine parem välja ja mängi teiste lastega!“

Aga James püsis tardunult paigal, näos ei liikunud ükski lihas. Kuid seda enam liikus Jamesi peas! Kui vana tädi seda oleks suutnud näha! Kui aur katelt põristab ja liigutab — kui paneks õige auru muidki asju liigutama? Ja ta oligi lugenud ühe imeliku raamatu masinaist. Nii hakkas noore Jamesi peas küpsema tulevane suur leiutus.

Kord saadeti James kaugete sugulaste juurde külla. Õhtul valutas Jamesi hammas ja et seda unustada, hakkas muidu nii vaikne James rääkima. Ta rääkis ja rääkis. Kes veel uinunud polnud, tulid tema ümber; kes uinunud olid, need ärkasid nüüd. Keegi ei katkestanud, kõik kuulasid, kuni keskööni rääkis James. Aga hommikul kurtsid sugulased üksteisele: „See poiss ajab meid veel kõiki ogaraks oma hullude juttudega. Ta räägib sellest, kuidas masinad inimese töö ära teevad, kuidas vankrid hobuseta sõidavad ja majad lendavad!“

Kuid poisist kasvas mees, mängust kasvas töö, mõtteist tegelikkus. James Watt oligi see, kes *aurumasina* käima pani

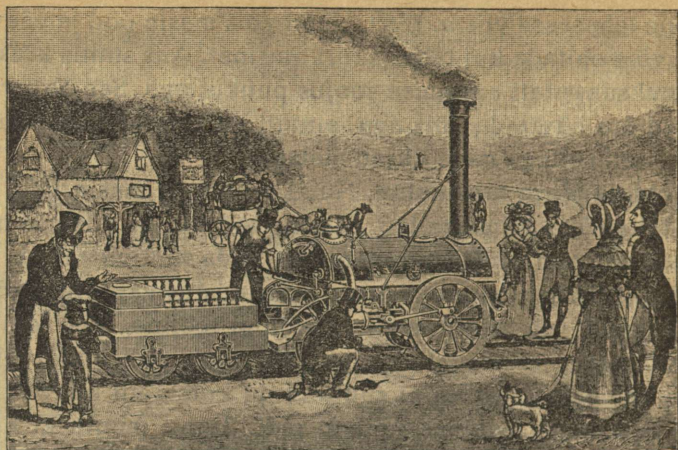
ja selle tehasesse viis a. 1769. Nüüd võis masin ööd ja päevad käia, võis ehitada kui tahes suurt masinat. Aur suutis kõik!

Algul saavutati auramise soojus puuküttega. See ähvardas metsad ära hävitada. Siis aga leiutati ka kivisöe tarvitamine ja päästeti sellega meie ilusad metsad.

80. **Majanduse arenemine.** Nüüd selgus, et masin võis ära teha tuhandete inimeste töö. Masina töö tuli ka odav ja hea. Ja seda odavam, mida suurem masin, mida suurem vabrik. Nii tekkiski vähehaaval *suurtööstus*. Suurtööstus vajab tuhandeid ja kümneid tuhandeid töölisi. Mõnigi tööline, kes seni oli käsitöölisena iseseisvalt kodus töötanud, pidi nüüd vabrikusse minema, sest ta ei suutnud ju kodus nii odavasti ja hästi teha. Aga teenima kuidagi pidi. Ja nii muutuski käsitööline või talunik proletaarlaseks — vabrikutööliseks, sündis *töölise proletariseerumine*. Aga tööline ei rõõmustunud sugugi ei masina ega suurtööstuse üle: enne oli ta omaette peremees olnud, nüüd pidas ta end masina orjaks. Masin ja peremees sundisid teda täpselt kohale tulema, kiireid liigutusi tegema ja isegi öösel töötama, sest masin ei vajanud puhkust ega und, aga kaupa oli vaja. Ja vabrikutöölise palk oli madal ja elu vilets. Suur sissetulek vabrikust läks peremehele, kes sellega ehitas uusi ja uusi tehaseid.

Masina poolt valmistatud odavat kaupa tahtsid inimesed igal pool osta. Ja kaupa veetigi igale poole. Hakati korraldama maanteid, hobupostijaamu, ehitati sadamaid — arenes liiklemine. Liiklesid inimesed, liikles kaup. Kaup on nagu inimenegi: ta tahab reisida, ja eriti sinna, kus teda kalliks peetakse.

Ja inimesed mõtlesid: kuidas saaks kaupa odavasti, kiiresti ja suurel arvul sinna toimetada, kus teda inimesed rohkem vajavad, kus ta kallim on. Nii ehitatigi kord-korralt suuremaid purjekaid. Kuid purjekas olenes tuule tujudest, ja nii pandigi aur laeva edasi ajama. Aga inglane *Stephenson* (stii-

Stephensoni esimene vedur.

venson) pani liikuma esimese rongi: vedur ees ja tõllad taga, liigub huigates raudseid rööpmeid mööda, tähtsad härrad ja proudad peal. Aga ajalehed pahandasid ja isegi parlamendis tõsteti kära: lastakse sihukesel vabalt ringi sõita! Ja missuguse kohutava kiirusega — 25 km tunnis! Nii võivad ju tõllad vastu õhku hõõrudes süttida! Lehmad, kes sihukest koletist üle niidu tormamas näevad, võivad hulluks minna ja kanad nahkmune munedada! Kus on valitsuse silmad? — Aga varsti õppisid kõik rongi kõrgesti hindama. Harjusid temaga nii inimesed kui ka loomad, kuigi ta veel ruteminigi liikuma hakkas.

81. „Päikese-kuningas“ Louis XIV Prantsusmaal (1642—1715). Keskajal oli kuningas olnud oma riigi paljude läänihärrade keskel vaid „esimene võrdsete seas“, sest läänid olid nagu väikesed riigid, kes isegi omavahel sõdisid ja uuesti leppisid. Alates püssirohu tarvituselevõtust, palgaväest ja linnade arengust kasvas kuningavõim. Rikkad linnad maksid

kuningale suuri makse. Selle eest tahtsid, et neil ei tarvitseks iga lääni piiril tolli maksta. Läänid koos nende piiridega tuleks kaotada, see soodustaks liiklemist! Ja seda suutiski kuningas, tänu maksurahaga palgatud sõjaväele. Nii areneski *kuninga piiramatu võim* ehk *absolutism*. Ja kuningad XVII ja XVIII sajandil omasidki piiramatu võimu. Nii näiteks Louis XIV.

Louis (luui) XIV sai kuningaks juba 5-aastaselt. Algul valit-
ses tema eest riiki asevalitseja ehk *regent*. Täisealisena aga
võttis ta valitsemise enda kätte. Isegi peaministrit ta ei nime-
tanud, vaid ütles: „Tahan omaenese peaminister olla.“ Ja et
tal oli piiramatu võim, siis pidi muidugi kogu riik tema kõi-
gile tujudele ja soovidele alistuma. Ja omaenese isiku kohta
oligi ta väga suures arvamises. „Riik—see olen mina,“ tavat-
ses ta ütelda, mõteldes sellega, et kuningas on õigupoolest
Jumala poolt ametisse seatud. Kõik teised inimesed riigis on
vaid kuninga teenijad. Tema vägevuse kohta üteldi isegi: „Ta
on Jumalast küll väiksem, kuid maailmast suurem.“ Ja selle-
pärast talle eriti meeldis, kui teda „Päikeseks“ nimetati. Sest
päikese hiilgusega õieti ta just valitseda tahtiski.

Elu pealinnas oli Päikese-kuninga jaoks liig labane. Ta las-
kis endale pealinna lähedale hiilgava *Versailles* (versai) lossi
ehitada, kus olid sajad imeliste piltide ja peeglitega kaunis-
tatud saalid ja tuhanded luksuslikud toad. Siia asuski Päikese-
kuningas elama, siin ümmardas teda 12 000 teenijat ja au-
ametnikku: kammerhärрад, toapoised, marssalid, tallipoised,
jahimeistrid, toaneitsid, pitsatiülemad ja muud. Kuningal oli
palju tegemist, et neile kõigile midagi teha anda. Ja kujuneski
täpne *tseremoniaal*: kes ja millal mida peab ütlema ning kui-
das. Kõik oli ette nähtud: kuidas istuda ja astuda, kuidas süüa
või naeratada, kes seda tohtis, kes mitte. Kui „Päike“ hommi-
kul tõusis, teenisid teda voodi ümber sajad isikud: kes ütles
tere, kes ulatas „Päikese“ põlvpüksid, kes siidsukad, kes pan-

naldega kingad, kes avas ukse, kes akna, kes ainult kummar-
dus või ainult vaatas. Ja kõik need inimesed olid toredas
barokkriides: põlvpüksid, siidsukad, peas puuderdatud paru-
kas lahtiste juustega. Ja loomulikult polnud naised vähem
kaunistatud — kuninganna kleidisaba oli üksi 7 meetrit pikk,
printsessi oma 3, hertsoginnal 2 meetrit.

Ja terve see õukond elas toredasti, igaühel jälle omad tee-
nijad ja kauged mõisad lossidega. Aga õukonnas jalutati
õhtul lossi aias. Siin oli imekauneid koopaid, lehtlaid, pursk-
kaeve, kujusid ja lõpmatu palju lilli. Kuningas nõudis
korda — kõik need lilled pidid reas olema nagu sõdurid rivis.
Ja puud ning põõsad pidid ümarad või kandilised olema, nagu
kuningas tahtis. Kui siis mõni leheke teiste seast välja või
kõrgemale tükkis, ruttasid juurde aednikud ja lõikasid ette-
tökkija kohe eriliste kääridega maha. Nii kujunes *prantsuse*
aiastiil.

Kuninga ühtlust ja korda armastav tahe pandi maksma ka
sõjaväes. See korraldati täpseisse rividesse, toreda kindlaks
määratud mundri ja auastmega. Ja see ühtlustav tahe pandi
maksma ka kogu riigis. Isegi teist usku ei tohtinud olla, kui
kuningas tahtis. Hugenotid ei tahtnud oma usust loobuda ja
pidid seepärast riigist lahkuma. Nad leidsid sõbralikku vastu-
võttu Inglismaal, Hollandis ja Preisimaal.

Aga mis see tore õukond, sõjavägi ja lossid maksma läk-
sid! Ainult kaks kõrgemat seisust — aadel ja vaimulikud —
elasidki toredasti ega maksnud makse. Aga kõik ülejäänud,
kes moodustasid „kolmanda seisuse“: talupojad, linlased,
käsitöölised jne. — kõik need maksid ränki makse. Raske oli
nende elu. Kerjuste arv kasvas. Lihtrahvas sõi sageli puu-
koort ja rohtu. Arusaadav siis, et kui Louis XIV suri, oli
Pariisi rahvas nagu arust ära rõõmu pärast. Ta tantsis keset
tänavat ja hõiskas, aga üle peade lendasid kivid möödasõitva
tühja kuninga tõlla suunas.

Riietus Louis XIV ajal (barokk), Louis XV ajal (rokokoo) ja Louis XVI ajal.

82. **Louis XV ja rokokoo XVIII saj.** Veelgi hiilgavamalt elas Louis XV. Tema ajal ei tahtnud hiilgavad pidud, ballid, jahisõidud ja maskeraadid lõppedagi.

Sel ajal kujuneski tore siseruumide ja mööbli kaunistamise ja ehituse stiil — *rokokoo*. Seintele joonistati või vooliti väänlevaid lillalisi-lehelisi jooni, lauad ja toolid olid toredasti nikerdatud ja kõverate jalgadega. Ja riietussegi ulatus rokokoo. Härrad kandsid parukaid, kuid selle juuksed olid nüüd juba palmitud ja lindiga seotud. Kuub oli värvilisest siidist või sametist, varrukate otstest ja kaelaugust vaatasid välja edevad pitsid. Siidsukad, põlvpüksid, pannaldega kingad! Daamid peas kõrge soenguga parukas, seljas vedrudele ehitatud lai kleit.

Nii elasid kuningas, õukond, kõik aadlikud. Aga kuningal ei sobinud ilusasti rahus elada. Kuningas pidi sõdima. Ja Louis XV pidaski sõdu naaberriikidega — „toredussõdu“.

Kuid toredussõjad, rokokoo-elu ja hiilgav õukond maksid kohutavaid summasid. Maksudest ei piisanud, tehti võlga. Ja üha rängemaks muutus „kolmanda seisuse“ elu. Juba kostsid tema keskelt hääled, mis lasksid aimata lähenevat suurt muudatust.

83. Valgustuskirjanikud ja entsüklopedistid XVIII saj. Just sel ajal tundsid inimesed suurt huvi teaduste vastu, vaatlesid, uurisid ja mõtlesid, kuidas loodust paremini inimese teenistusse rakendada. Inglismaal tehti mõndagi, avastati, korraldati. Läksid käima masinad. Prantslased aga vaatasid inglaste elu, see oli parem ja huvitavam kui nende oma. Paljud prantsuse kirjanikud kirjutasid terveid raamatuid selle kohta, kuidas Inglismaal elatakse ja mis tuleks teha Prantsusmaal, et ka paremini elada. Tuleks piirata kuningavõimu, tuleks vabastada rahvas keskaegseist kohustusist. Tuleks anda kolmandale seisusele rohkem õigusi. Tuleks soodustada haridust ja teadust! Nii kirjutasid nad. Neid kirjanikke me nimetame *valgustuskirjanikeks* ja tervet seda XVIII sajanditki *valgustus-sajandiks*. Valgustuskirjanikest tuntuimad on kolm.

Voltaire (voltäär) õppis jesuiitide koolis. Siin pidi ta palju palvetama, vaga nägu tegema, ränki karistusi kandma ja palju mõttetut pähe tuupima. *Voltaire* õppis küll palju ja mõndagi, aga kõige rohkem õppis ta just vihkamist. Tal avanesid silmad mõnegi asja kohta ja ta vihkas katoliku usku koos ta väärnähtustega. Aga kui ta nägi, kui meeletut elu õukond elab, siis ei suutnud ta seda pilkamata jätta. Nii pidigi ta Prantsusmaalt põgenema. Inglismaal, Šveitsis ja Preisimaal ta kirjutas mitmed teosed, milledes ta pilkas katoliku vaimulikke, naeris usu väärnähtusi, materdas kehtivat riigikorda ja eesõigustatud seisusi, soovitas anda usuvabadust ja vabas-

tada talupojad sunnismaisusest. Aga riigi valitsemisest ta arvas, et riiki peaks küll *piiramatu* kuningas juhtima, kuid see peaks olema ka siis tark, *valgustatud kuningas*, kes mõistaks kõikide heaks valitseda.

Montesquieu (monteskjöö) arvas oma raamatuis, et kuningale ei tohiks mitte anda piiramatut võimu ja vaba voli oma tahtmise järgi talitada, sest siis võib ta kergesti eksida või halvasti valitseda, kui keegi teda ei valva. Igas riigis peaks olema oma *põhiseadus* ehk *konstitutsioon*, milles peaks olema ette nähtud, et riigi eesotsas on *kolm võimu* üksteist valvamas ja täiendamas: 1. seadusandev võim peaks kuuluma rahva poolt valitavale parlamendile, kes otsustaks, mida ja kuidas ette võtta (seadused); 2. täidesaatev võim peaks kuuluma kuningale ja ta ministreile, kes teostaksid parlamendi otsuseid; 3. kohtuvõim valvaks, et kõik elu nende otsuste ja seaduste järgi käiks. Niisugune riigikord oleks konstitutsiooniline.

Rousseau (russoo) sündis Šveitsis kellasepa pojana. Ta ei saanud korralikku haridust. Et tal ema oli surnud ja puudus kindel järelevalve, siis andus poiss lugemisele. Luges ööd ja päevad läbi, luges kõike ja valimata. Ta närvid olid ülepingutatud ja ta jäi haigeks. Omamata kindlat elukutset, rändas ta hiljem rahutult paigast paika, tehes läbi mitmesuguseid elukutseid: kord oli ta poesell, kord kirjutaja, kord köster, õpetaja, ajakirjanik, sulane. Pariisis, kus inimesed olid küll parukais ja puuderdatud, viisakad ja kombekad, aga südames sageli mustad ja jõhkrad — siin mõtles Rousseau tagasi oma lapsepõlvele ja ilusale loodusele Genfi järve ääres. Ta igatses seda tagasi. Ta kirjutas terve teose, milles hüüdis: „*Tagasi looduse juurde!*“ Lihtne inimene maal oma töö juures ja looduse rüpes on palju õnnelikum kui teie siin linnas! Linnad on hädapesad, tehased on mülkad, pidud ja ballid ainult rikuvad inimese hinge! Maha parukad ja patsid, maha puuder ja

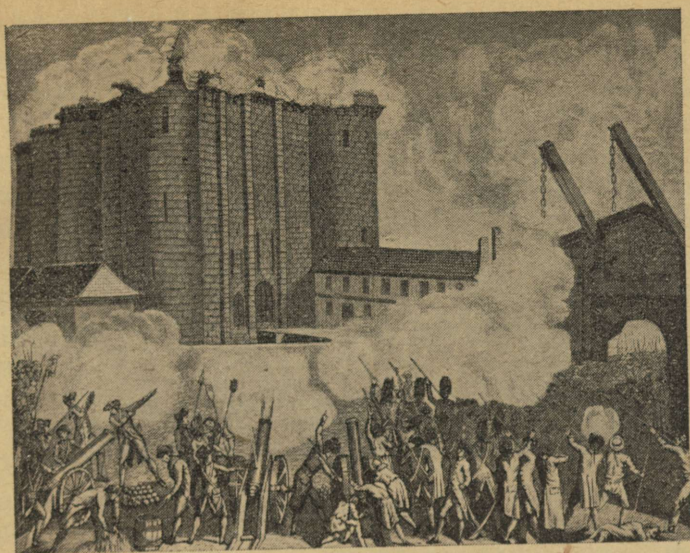
pitsid, nurka tseremoniaal — tagasi maale, kus on ilus elada süütult, lihtsalt ja puhtalt! Sinagi, imik — maha mähkmed! Harju noorusest peale *vabadusega!* Maha kuningad-hirmuvalitsejad, rahvas tahab nüüd ise ennast valitseda, tuleb kokku *rahvakoosolekuks* ja otsustab *häälteenamusega!* — Nii hüüdis Rousseau, kutsudes sellega mässule. Aga ta ei mõtelnud sellele, et kergem on segadust tekitada ja hävitada kui korda luua ja ehitada; et rahva enamiku otsus ei tarvitse veel parim otsus olla, sest tarku on üksikuid, aga rumalaid palju.

Entsüklopedistideks nimetame neid tolle aja haritlasi, kes püüdsid kõiki teadmisi lühidalt kokku võtta ühte teosesse, mida hüüti *entsüklopeediaks*. Sealt leiaks iga mees selgituse kõige kohta, mis teadus on leiutada suutnud ja mis maailmas iialgi juhtunud. Sealt saaks inimene vastuse kõigile küsimustele. Nii algaski entsüklopeediate ilmumine. Esimesed entsüklopeediad kandsid rahva sekka teadmisi ja vabamat mõtlemisviisi, mis ei sõltunud enam usust või Piiblist.

Meie, eestlaste seda laadi teos ilmus alles hiljuti ja kannab nime „Eesti Entsüklopeedia“.

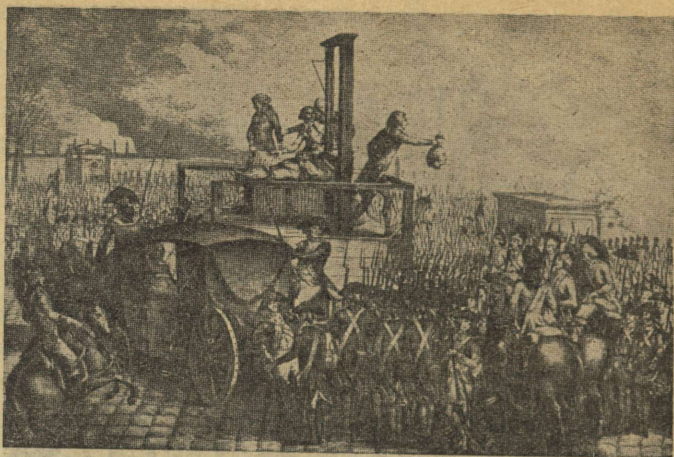
Kõigi nende mõtete leviku tagajärjeks oli, et rahvas enam ei mõtelnud kehtiva korraga leppida, vaid tahtis paremat luua. Aga valgustuskirjanike mõtted võttis rahvas kokku kolme sõnaga: *vendlus*, *võrdsus*, *vabadus* — ja nõudiski seda. Nii puhkes Suur Prantsuse revolutsioon. Kuid see hävitas palju väärtuslikke inimesi.

84. **Suur Prantsuse revolutsioon alates a. 1789.** Kui pärast Louis XV pääsis troonile noor *Louis XVI*, siis oli häda ja rahapuudus riigis äärmiselt suur. Kümned tuhanded kerjused Pariisi tänavail, sajad tuhanded nälginud inimesed rändasid kohast kohta. Kuid aadel, vaimulikud ja kuningas ei tahtnud siiski oma uhkest elust ja pillamisest loobuda, ometi olid nad kogu rahvast ainult kõige rohkem 4%! Aga kõik ülejäänud rahvas — kolmas seisus — ei suvatsenud sellega enam

Revolutsiooniline Pariisi rahvas kuninga kindlust — Bastille'd (bastii'd) — ründamas.

leppida. Kui nüüd kuningas äärmises rahahädas kõige kolme seisuse esindajad kokku kutsus, et uute tuluallikate üle nõu pidada, siis pääsis torm lahti. Kolmanda seisuse esindajad kuulutasid end *Rahvuskoguks* ja otsustasid kogu rahva suureks rõõmuks riigikorda muuta ja valitsemist parandada. Sellega aga pääsis kogu maal revolutsioon lahti: kõikjal hävitati ametiasutusi, põletati ametlikke kirju ja surmati aadlikke. Hiljem valiti uus rahvaesindus — *konvent*, siis valis juba kogu rahvas oma esindajad, valida said kõik, nii rikkad kui ka vaesed. Konvent mõistis kuninga surma. Kuningas surmatigi tapakirve all, niisama langes kuninganna. Noor troonipärija anti kingsepa juurde õpipoisiks. Tapakirve all langes ka roh-

Louis XVI hukkamine.

kesti kuninga pooldajaid. Ja lõppeks pääsis valla *konvendi terror*: hukati massiliselt aadlikke, vaimulikke ja lõppeks ka kolmanda seisuse esindajaid. Tuhandeid kodanikke langes, nende keskel suuri teadusmehi, kirjanikke ja kunstnikke. Tuhanded aadlikud põgenesid välismaale ja elasid seal emigrantidena.

Aga ühes terroriga süvenes segadus, *algas sõda* Preisi ja Austriaga, siis ka teiste riikidega, kes astusid emigrantide kaitseks välja. Suure segaduse ja sõjaga kaasas käis raha- ja tööpuudus. Meeste ainsaks heaks teenistuseks oli end sõjaväkke palgata. Kuid riik ei suutnud sõjaväele palka maksta, seda suutsid paremini andekad kindralid, kes võitsid maid, vallutasid ja maksustasid rikkaid linnu. Võiduka kindrali juurde vääriskõrriks minna, sest teenisid nii hästi, et said perelegi saata! Nii tõusis kindralite keskel suur ja tuntud nimi — *Napoleon Bonaparte*, kes võitis osavasti, maksis sõdu-

reile hästi, kogus oma kuulsa nime tõttu hiiglaväed ja kuulutas end lõpuks Prantsuse keisriks. Kuid sellest täpsemalt.

85. **Napoleoni noorus.** Napoleon Bonaparte (bonapart) sündis Korsika saarel Ajaccio (ajaatšo) linnas. Ta isa, vaesevõitu aadlik, pidas seal advokaadiametit.

Kümne-aastasena õnnestus Napoleonil pääseda Prantsuse sõjakooli. Kõrgemast soost kaaslaste hulgas polnud tal kuigi hea olla. Aadlipoisid pilkasid teda ta lühikeste jalgade ja nurgelise kehakuju pärast; pealegi oli ta nõnda vaene, et ta ülalpidamist tasuti kuninglikust kassast. Seetõttu muutus Napoleon kinniseks ja tagasihoidlikuks ning isemeelseks ja viibis meelsamini üksinda. Sageli istus ta raamatukogus, lugedes suurte sõjapealike vallutamislugusid.

Kooli lõpetades sai Napoleon järgmise tunnistuse: „... Ta on alati hästi käitunud ja matemaatikas väljapaistev olnud. Ajaloos ja maadeteaduses on ta väga kaugele jõudnud, ladina keeles on ta nõrk. Temast võiks saada tubli merimees. Ta on väärt, et teda Pariisi kõrgemasse sõjakooli vastu võetaks.“

Nii siirdus ta Pariisi sõjakooli. Ta viibis seal ühe aasta ja sai kahurväe alamleitnandiks, olles ise alles kuueteistkümneaastane. Alamleitnandi palk oli üsna väike, sellest piisas vaevalt elatumiseks. Ometi toetas Napoleon sellest palgast veel oma nooremat venda. Et raha säästa, sõi ta ainult ühe korra päevas. Juba kell 10 õhtul heitis ta voodisse ja tõusis hommikul kell 4, et töötada. Säästetud rahaga ostis ta raamatuid.

Revolutsiooni ajal tõusis ta, tänu oma osavusele ja julgusele, kiiresti kindraliks.

86. **Napoleoni Itaalia-sõjakäik.** Sel ajal kuulus suur osa Itaaliast Austria alla. Sõjas Austriaga määrati Napoleon Itaalia väerinde ülemjuhatajaks. Jõudnud kohale, leidis Napoleon sõjaväe väga haledas seisukorras: kõikjal valitses korralagedus, sõdurid ei saanud vajalikul määral ei toitu ega kehatet; palgast ei võinud juttugi olla.

Napoleoni väed Itaalias vallutavad ülekaigu jõest (Lodi silla juures).

Kõigepealt oli vaja endale lugupidamist muretseda kindralite ja ohvitseride hulgas, oli vaja end maksma panna. Oli ju Napoleon noorem kui enamik kindraleid, kelle ülemaks ta oli määratud. Need kohtlesid teda alguses üleolevalt ja vaenuliselt. Aga varsti muutus olukord. Napoleoni kindel ja läbitungiv pilk avaldas kohe mõju; tema käsud olid kindlad ning asjalikud, mis ei võimaldanud vasturääkimist.

„See peab olema saadan oma täies isikus. Ma ei karda põrgut ega kedagi, aga selle mehe ees pidin ma värisema,“ tähendas üks kindral teisele.

Nüüd oli vaja peletada sõdurite nukker ning rõhutatud meeleolu. Ja Napoleon oskas seda meisterlikult. Ta maalís sõdureile ahvatlevais värves silma ette saaki ja kuulsust. „Sõdurid,“ avaldas ta oma üleskutses, „teie saate halvasti süüa ja olete peaaegu alasti. Valitsus on teile palju võlgu, kuid ta ei

Napoleon puhkab öösel lahingu eel.

saa praegu teie heaks midagi teha. Teie kannatlik meel, teie vahvus ehivad teid, kuid nad ei too teile kasu ega kuulsust. Mina viin teid maailma kõige viljarikkamaile väljule. Te saate näha suuri linnu ja rikkaid maid. Te toote sealt mitte ainult au, vaid ka rikkusi. Sõdurid, kas teil puudub nüüd veel julgust ja vahvust?"

See mõjus ja vaimustas. Uus lootus ning julgus haaras sõdureid. Ja nüüd järgnes võit võidule. Oma hästiõpetatud kahurväega, mis etendas Napoleoni sõjakunstis tähtsaimat osa, levitas ta igale poole hirmu ja hävitust. Linnad ja kindlused avasid oma väravad, sageli ilma mõõgahoobita.

Nüüd võis Napoleon hakata marssima Austria pealinna poole. Neil tingimustel oli Austria keiser sunnitud astuma läbirääkimistesse.

Keiser Napoleon oma pojaga.

Napoleon Bonaparte'i nimi täitis nüüd kogu maailma. Sõdurid olid vaimustatud, rahvas vaatas uhkuse ja aukartusega noore kindrali peale. Samuti tänulik oli valitsus. Peale muu päästis Napoleon valitsuse rahahädast, mis oli saanud riigile ohtlikuks. Võidetud maadelt ja linnadelt nõudis Napoleon kõrget sõjamaksu ja saatis selle valitsusele. Samuti palju kunstiesemeid saatis ta Itaaliast Pariisi.

Niisama hiilgavalt teostas Napoleon *sõjakäigu Egiptusse*, et halvata siit vägeva Inglismaa kaubandust. Küll luuras osav Inglise admiral *Nelson* Inglise laevastikuga Vahemeres, aga Napoleoni ta ei tabanud.

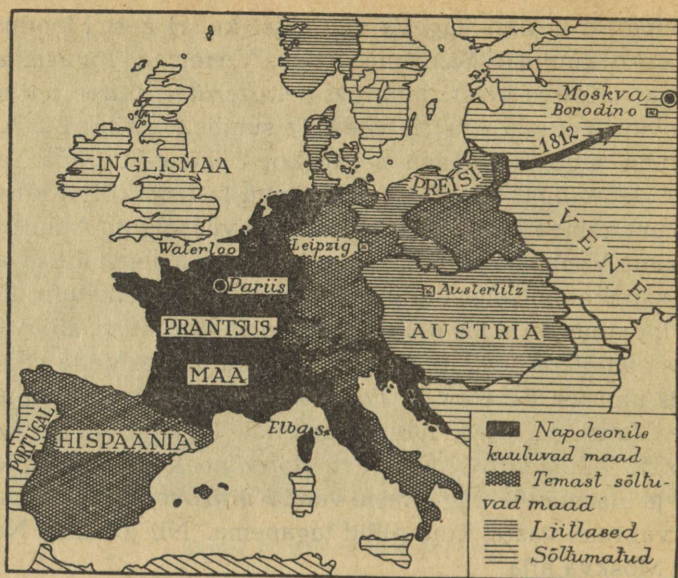
87. Keiser Napoleoni sõjakäik Venemaale a. 1812. Egiptusest ruttas Napoleon tagasi Pariisi, sest segadus riigis oli suur, välisvaenlane aga võimas. Kui kuulsaim kodanik ja andekaim väejuht kuulutati Napoleon keisriks a. 1804. Kogu

Euroopa oli hirmul vägeva väejuhist keisri ees. Moodustus liit, kuhu kuulusid Saksamaa riike, Venemaa, Inglismaa jt. Kuulsas „Kolme keisri lahingus“ *Austerlitz*i juures purustas Napoleon Vene ja Austria väed. Ta sundis Preisimaa ja Austria rahu tegema. Nõnda sattus kogu Lääne-Euroopa Napoleoni ülemvõimu alla. Rasked maksud lasusid kõigil rahvail, Saksamaa linnades peatusid Prantsuse väesalgad. Ainult Inglismaa ja Venemaa polnud veel alistatud. Ka neid tahtis Napoleon sõnakuulmisele sundida, sest tema sihiks oli suure ühise riigi loomine. Ta algas Venemaast. Poolemiljonilise sõjaväega liikus Napoleon 1812. a. suvel Venemaa poole. Vene vägesid juhtis alguses *Barklay de Tolly*, kes taganes järjest sügavemale Venemaa sisse, hävitades enda taga külad ja toidu. Alles 50 kilomeetrit Moskvast, *Borodino* küla juures, löödi suur ja otsustav lahing. Vene väed *Kutuzovi* juhtimisel panid küll vaprasti vastu, kuid pidid taganema. Nii jõudiski Napoleon Moskva alla.

88. **Napoleon Moskvast a. 1812.** Selge sügisepäev. Napoleon oma saatjaskonnaga asub kõrgendikul. Siin all, ta jalge ees, lamab Moskva. „Viimaks ometi see kuulus linn!“ hüüab ta. „Kuid juba ammu oleks olnud aeg!“

Kõikide pilgud on suunatud linnale, õhus kajavad rõõmuhõisked. Kuid varsti vaibuvad; need, keda oodatakse, — võidetud linna saadikud — ei ilmu. Rahutus meeleolus sõidab Napoleon linna. Imelikult võtab Moskva prantslasi vastu: kõikjal vaikus nagu kalmistul: pole näha inimesi ega kuulda kõnet; aknad luukidega suletud, õueväravad lukkus. Selgub, et moskvalased on linnast põgenenud. Ainult kojamehed ja mõned vaesed kodanikud liiguvad siin-seal, õueväravate vahel vilksatab vahetevahel mõni räpakas poisinägu.

Vaevalt on sõjavägi saanud korterisse asuda, kui mitmel pool linna kohal hakkab hõljuma kurjakuulutav must suits. Moskva põleb. Tulele ei suudeta piiri panna, sest kustutus-

Euroopa Napoleoni ajal.

abinõud on linnast ära viidud. Õöhämaruses liiguvad majade vahel tumedad kogud. Ons need tulesüütajad või peremees-teta varanduse riisujad? Kes seda teab.

Tuli teeb aga järjest hävitustööd. Aga uus häda tuleb veel juurde: sõdurid, kes olid lootnud linnas rikkalikku toitu leida, hakkavad näljahädas rüüstama, hoolimata juhatajate keelust.

Tulekeeled ähvardavad juba Kremlit — Moskva südalinna. Ruumis, kus asub Napoleon, on nii valge, et loe või raamatut. Napoleon on sunnitud Kremlist lahkuma.

Viimaks ometi vaikib tuul, sajab vihma, tuli kustub. Linnast on veel järel üks neljandik. Kuid elu siin muutub järjest viletsamaks: juba hakkab end tunda andma külm, see neetud

Venemaa külm, millega Lääne-Euroopa rahvad pole harjunud; on juba rüüstatud ja võetud, mis oli, nüüd tõstab nälg pead.

Juba üle kuu aja ootab Napoleon Vene keisrilt Aleksander I rahuettepanekut, kuid asjata. Ta otsustab lahkuda.

Läbi lume ja jää, läbi põlenud ja laastatud maa liiguvad „suure armee“ jäänused tagasi kodu poole. Keda külm ja nälg on järele jätnud, need tapetakse venelaste salkade poolt, kes liiguvad nende kannul kui varjud. Napoleon pole kaotanud siin ühtki lahingut, aga ometi ta põgeneb praegu täiesti hävitatult.

89. **Saksamaa Napoleoni all.** See sündis enne Napoleoni Moskva-sõjakäiku. Napoleon oli sõnakuulmisele sundinud enamiku Lääne-Euroopat. Nii pidid ka Saksa väikeriigid, nende hulgas ka Austria ja Preisi, Napoleoni poolt esitatud tingimused vastu võtma. Eriti alandav oli see Friedrich Suure ajal vägevaks tõusnud Preisimaale. Oli ju viimane hiilgava eduga kord suure ülevõimu vastu võidelnud — 7-aastases sõjas! Ja nüüd? — Suur süü alanduse pärast lasus Preisi riigil endal. Endine vaim sõjaväes oli kaotsi läinud. Sõjavägi oli pärast Friedrich Suurt kohasem paraadiks kui võitluseks. Nöörsirged rivid, läikivad nööbid, paraadsamm — see oli saanud peasjaks. Sõduri kasvatus, harjutus laskmises ja võitluses olid jäänud kõrvale. Sellest see tuli, et Napoleon pärast paari suurt lahingut läbi *Brandenburgi värava Berliini* sõitis. Kahurid lasksid mürisevaid aupauke, aga teesid palistas ükskõikne rahvamurd. „Vaata Prantsuse keisrit!“ ütlesid preislased üksteisele. Napoleon külastas Potsdamis ka kirikut, kuhu Friedrich Suur oli maetud. Ta laskis avada kirstu, vaatas kaua Friedrich Suurele otsa ja lausus: „Oleksid sina elanud, poleks mina praegu siin.“

Nii surutigi sakslased võõra võimu alla. Sakslased pidid maksma tohutuid sõjamakse, pidid andma sõja- ja toidu-

Napoleon ratsutab läbi Brandenburgi värava Berliini sisse.

moona, pidid andma tuhandeid noori võõrasse sõjaväkke. Võõrad sõdurid paigutati saksa majadesse elama, seal nad sõid parimaid toite ja nõudsid parimaid veine, kõik sakslaste kulul. Veel nõudlikumad olid võõrad ülemused — Prantsuse ohvitserid ja valitsejad. Need nõudsid luksuslikku elamut, suure õukonna ülalpidamist, neile tuli maksta kõrget palka. Samal ajal aga Saksa kaubandus ei toonud kuigi suurt tulu, sest meri oli kinni — Inglismaa vastu oli välja kuulutatud „kontinentaablokaad“: ükski laev ei tohtinud mandri sadamast lahkuda. Ainult maanteid mööda said kaubad liigelda, mis aga tegi kauba kallimaks. Ja nad olid kallid niikuinii: Prantsusmaa sundis oma kaupu ostma, et saadud rahaga endale uusi vabrikuid ehitada ja suurt sõjaväge pidada.

Napoleoni sõdurid toimetavad Saksamaal läbiotsimisi.

Nõnda lamas võidetud saksa rahvas Napoleoni jalge ees, muutudes ükskõikseks ja loiuks. Tundus, nagu oleks rahvas uinunud.

90. **Saksa rahvusliku ärkamise algus.** Jõud, mis rahva vabastab, peitub rahvas endas. Seda tuleb ainult leida ja äratada. Sel ajal tundsid saksa haritlased suurt huvi oma rahva vastu. Nad vaatlesid rahva jooniseid, kuulasid rahva poolt loodud laule, vaatasid nende tantsu õhtul vainul ja nende kirjused rahvariideid. Nad tulid lihtsa inimese juurde onni ja kuulasid videval sügiseõhtul muinasjutte vanurite suust. See kõik tundus nii ilusana! Vennad *Grimm'id* kirjutasid neid muinasjutte üles, need tekitasid lootust vabadusele. Neis jutustati imelisist asjust. Loos „Punamütsike“ jutustatakse, kuidas kuri hunt vanaema ära sõi, aga seal tuli jahimees, sur-

mas hundi, lõikas ta kõhu lõhki ja võttis vanaema sealt elusalt jälle välja. Eks ole terve saksa rahvas nagu hundi kõhus? Aga kus on jahimees, kes ta vabastab? Loos „Lumivalgeke“ jutustatakse, kuidas Lumivalgeke sada aastat magas, siis aga tuli prints ja äratas ta unest. Nii ärkab ka rahvas, kui leidub ärataja. Ja kirjanikud pöördusid rahva poole ja kirjutasid: „Meie ei saa teistele loota! Aitame end ise! Mõtleme sellele, kuidas kord meie esiisad vabadust kalliks pidasid ja tema eest võitlesid!“ — Nii tekkis vabaduslaule, lugusid, joonistati pilte vabadusvõitlusest. Ja kõik see äratas rahvast.

Relvi ei tohtinud kätte võtta, sest võõras valitses maal. Mida aga keelata ei saanud, see oli — valmisolek võitluseks ja koondumine ridadesse. Nii koguski *Ludwig Jahn* (jaan) enda ümber tuhandeid noori ja asutas võimlemisühinguid. Noored hakkasid koos käima, võimlema, harjutama rööbaspuudel ja õrrel. Nad harjutasid end tugevaks ja käsklust kuu-lama. Suviti matkasid nad salkades mööda maad, lõbusasti vabaduslaule lauldes. Nad peatusid öösiti taludes ja onnides, kuulatasid ja jutustasid. Nad õppisid oma ilusat kodumaad armastama ja kandsid oma tundeid teistelegi edasi.

Nii ärkas rahvas vähehaaval. Kuid nüüd tuli ka vananenud saksa seadusi uuendada, reformida.

91. **Preisi reformid.** Sel ajal otsustas kindral *Scharnhorst* Preisi sõjaväe löögivõimsust tõsta, teda kihutas palav isamaa-armastus ja vabadustung. Napoleon oli Preisimaale lubanud ainult 42 000 sõdurit pidada, seda oli vähe. Kuid Napoleoni ametnikud valvasid kõikjal, suurendada seda arvu ka ei saanud! *Scharnhorst* tuli heale mõttele: ta kutsus küll ainult 42 000 noort lipu alla, aga ei pidanud neid sõjaväes 20 aastat, nagu enne kombeks oli, vaid õpetas nad lühikese ajaga välja ja saatis siis „reservi“ — koju. Siis kutsus uued 42 000 noort kokku. Nii paisus Preisi väljaõpetatud sõjavägi varsti ligi 200 000 meheni, ilma et Napoleoni korraldusest oleks palju

üle astunud! Seda sõjaväge võis häda korral mobiliseerida. Nii hakkas teostuma *üldine väeteenistus*. — Loomulikult ei saanud Scharnhorst ka sõjalist õppust endiseks jätta, ta pidi seda muutma. Ta tunnustas, et suurimaks eeskujuks peab talle siin Napoleoni sõjavägi olema. Nüüd jäeti paraadsammu drillimine ja riviõppused tagaplaanile, aga seda enam hakati püssilaskmist harjutama ja lahinguharjutusi tegema. Enne sai sõdur ikka ainult sõduriks, aga aadlikud olid ainult ohvitserid ja kindralid. Nüüdsest peale võis igaüks ohvitseriks tõusta, olgu mis seisusest tahes, peaasi et tal on vastavat annet, vaprust ja tahtmist. See kihutas sõjaväelasi püüdlikkusele.

Veel ennegi seda algatas *Karl vom Stein* Preisimaa suuri sisereforme. Stein tahtis rahva tagäsi viia tema muinasaegse vabaduse ja omavalitsuse juurde, sellega teda murdmatuks teha. Ta kuulutaski välja, et nüüdsest peale on seisuste vahed kaotatud, igasse ametisse võib iga kodanik saada, olgu ta krahv või pops, peaasi et tal oskust ja püsivust jätkub. Ja nüüdsest peale pole enam aadlikel maaomandi ainuõigust, nüüd võib igaüks maaomanikuks saada, kui ta ainult maad harida suudab. Ja iga riigikodanik võib endale soovi kohaselt ameti valida, tsunft ei tohi seda takistada! Ja nüüdsest peale on maal täieline vabadus: a. 1810 peale on talupojad sunnimaaisusest vabastatud, mõisnik ei tohi neid enam sundida ega peksta! — Nii saabus saksa talupoegade vabadus mõned aastad varem, kui eestlastele. Stein tahtis saksa talupoegadele nende taludki tasuta kätte võidelda, kuid see tal täiel määral ei õnnestunud, mõisnikud panid kõvasti vastu. Siitpeale käis saksa talupoja kibe võitlus ja töö endale talu päriseks-muretsemiseks.

Steini reformid tegid sakslase Preisimaal vabaks, avasid talle kõik võimalused. Kui nüüd veel võõrast ikkest lahti saaks! Stein koos Scharnhorstiga kavatses rahvast viia koguni võitlusse alistajatega, kuid siis tabati üks Steini kiri

Napoleoni „suure armee“ jäänused teel kodu poole.

Prantsuse salapolitsei poolt, asi tuli avalikuks ja Stein pidi oma elu päästmiseks kiiresti põgenema. Kuid Stein ei jätnud oma võitlust. Ta jõudis põgenemisel Peterburisse ja kihutas Vene keisri Aleksander I Napoleoni vastu üles. Ja juba saabuski vabadusvõitluseks soodus hetk aastal 1812: Napoleoni hiiglaarmee varises Moskva all kokku, 650 000 mehest oli ainult 30 000 tagasiteel, külmanud, puuduses ja näljas. Põgenemisel olnud Napoleonil hobusegi saamisega raskusi, ta olivat hüüdnud: „Kuningriik hobuse eest!“ Sest ta ruttas Prantsusmaale uut sõjaväge koguma.

92. **Napoleoni langemine.** Kõik Euroopa rahvad olid tüdinud Napoleoni ülemvõimust, Nad olid väsinud maksmast, sõdureid majutamast, Prantsuse sõjaväes teenimast. Mitmel pool puhkesid mässud Napoleoni vastu, aga üldine vastuhakk algas alles Napoleoni põgenemise järel Moskva alt.

1813. a. varakevadel avaldas Preisi kuningas üleskutse oma rahvale. „Maha võõras ike!“ öeldi üleskutses. Ja kohe hakkas kõigist maanurkadest vabatahtlikke kokku voolama. Kõik pakkusid end relvade alla, tulid üliõpilased, tulid talupojad, tulid töölised ja peremehed. Sügiseks küündis Preisi sõjavägi 260 000 meheni.

Ja kes ei suutnud relvi haarata, see ohverdas osa oma varast võitluse heaks. Naised andsid ära oma ehteid. Kuld- laulatussõrmused anti ära, asemele saadi raudsed sõrmused. Vaeseil kaevüreil polnud midagi anda, nad töötasid tasuta nädalate kaupa sõjaväele relvade muretsemiseks. Keegi Pom- meri karjane müüs terve oma karja, mis oli ta ainus vara, kin- kis saadud raha vabadussõja heaks, aga ise astus sõjaväkke.

Võitlust juhtima asus hallpäine *kindral Blücher*, kelle hüüd- sõnaks oli: „Vabana sündisin, vabana tahan surra!“

Nii koondasid teisedki rahvad oma sõjavägesid, sest kõik rahvad igatsevad vabadust. Igale rahvale on teise rahva surve häbiks! Ja nii tekkiski suur liit Napoleoni vastu, kuhu kuu- lusid Venemaa, Inglismaa, Austria, Preisimaa ja hulk Saksa väikeriike. Sellele jõule ei suutnud Napoleon vastu panna. Ta kaotas *Leipzigi Rahvastelahingu a. 1813*. Ta põgenes, liit- lased järel. Nii saabuski liitlaste vägi Pariisi. Napoleon pidi troonist loobuma ja *Elba saarele* asuma.

Kuid veel kord katsus Napoleon oma õnne. Ta põgenes Elbalt, tuli Pariisi ja valitses veel kord keisrina 100 päeva. Siis aga kaotas ta Preisi *kindralile Blücherile* ja Inglise *kindra- lile Wellingtonile Waterloo lahingu a. 1815*. Nüüd saadeti ta juba üksikule *Püha Helena* saarele, kaugel meres keset Atlandi ookeani. Viis aastat elas ta seal ja igatses ära. Siis närbus ja suri. Tema vastu aga püsib austus edasi. Kuigi ta ikestas rahvaid, oli ta siiski suur väepealik ja suur inimene. Kuhu ta ilmus, seal varises orjus ja levisid vabamad mõtted suurema hooga. See vabade mõtete laine ulatus Eestissegi.

EESTI TALUPOEGADE VABASTAMINE PÄRISORJUSEST.

93. **Katsed talurahva seisukorda parandada. Riigivalitsuse algatusi.** Vene keisrinna *Katariina II*, kes oli rahvuselt sakslane, tegi reisi Liivimaale, kus tutvus muuseas talurahva armetu seisukorraga. Tema ülesandel nõudis *Liivimaa kindral-kuberner* mõisnikelt talurahva seisukorra parandamist. Peamiselt nõudis ta: 1) talupojale kindlustatagu omandiõigus sellele vallasvarale, mis ta on „oma ihu ja verega loonud“, 2) määratagu kindlaks andamid ja koormused, 3) kodukariõigusele pandagu kindlad piirid, sest talupoegi karistatakse sageli metsikult, 4) piiratagu inimeste müümist ega ärgu lahutatagu müües perekondi. Mõisnikud nägid neis nõudmistes oma õiguste kitsendamist ja olid neile vastu. Siiski anti kuberneril pealekäimisel mõningaid kergendusi: lubati talupojal omaks pidada kõike vallasvara, mis tal maksude ning koormuste õiendamisest üle jääb, ja talupoegade orjust ei tohtinud senisest kõrgemale tõsta.

Kirikuõpetajad nõuavad talurahva olukorra parandamist. Talurahva seisukorra parandamist nõudsid oma kirjatöis veel mitmed sakslased — kirikuõpetajad, kes olid õppinud Saksamaa ülikoolides ja seal tutvunud valgustussajandi kirjanike mõtetega, mille järgi kõik inimesed on üheväärsed ega pea üks olema teise ori. Tähtsaim selline kirjamees oli *Garlieb Merkel*. Ta käsitles mitmes kirjatöös Liivimaa talupoegade elu, kuidas nad muinasajal jõukalt ning vabalt elasid, pärast aga sattusid pärisorjusesse ja kaotasid kõik inimõigused. Nüüd on nad kogu oma ihu ja varandusega mõisnike omad, elavad viletsais suitsuonnides, mida sageli loomadega jagavad. Merkel soovitas talupoegadele kindlustada maa omandiõigus ja nad priiks lasta.

Merkeli tööde levitamine oli Liivimaal keelatud, ometi loeti neid palju — ja neil oli suur mõju priiislaskmisele.

Vabameelsed mõisnikud parandavad talurahva seisukorda. Valgustussajandi mõjul hakkasid mõned vabameelsemad mõisnikud omal algatusel talurahva seisukorda parandama. Esimesena tegi seda Eestimaal Vigala (Läänemaal) pärishärä *parun Uexküll*. Ta pani oma talupoegade kohta maksma *eraõiguse*. Selle järgi jäi talupoeg küll pärisorjaks edasi, samuti jäi tema maa mõisniku omaks, talupojale anti aga õigus oma talu pärandada pojale või lähemale sugulasele ja oma kogutud vallasvara omaks pidada, seda pärandada ja müüa. Teoorjust ja makse piirati vakuraamatuga.

Hiljem panid mõned teisedki mõisnikud samalaadseid eraõigusi maksma oma talupoegade kohta. Nende eraõigustega ei vabastatud küll talupoega pärisorjusest, kuid mõningaid kergendusi anti. Tähtis oli juba seegi, et orjused kindlaks määrati, talupoeg võis oma talu pärandada ja oma kogutud vallasvara omaks pidada.

94. **Talurahva vabastamine pärisorjusest.** Aastal 1801 sai Venemaal valitsema Katariina II-se pojapoeg Aleksander I. See oli oma valitsemise algaastail vabameelsete vaadetega ja pooldas ka Läänemere-maade talupoegade seisukorra parandamist. Pikapeale sai ka osa mõisnikke ise aru, et vaesunud talupoeg-pärisori on kahjulik neile endilegi. Ta ei suuda küllalt viljakalt mõisa orjust teha, kui endal on kõht tühi; veoloomad on nälginud ja väsinud. Ei ole talupojal ka huvi oma tööd kuigi hästi teha, kui ta teab, et talt iga hetk talu võidakse käest võtta ja teistele anda ja kõik, mis ta on kogunud, on mõisniku oma. Seepärast algatasidki mõned mõisnikud ise talurahva seisukorra parandamist. *Aastal 1804* anti välja *talurahva seadused*, milles kindlustati talupoegade maa pärandamise õigus ja omandiõigus oma kogutud vallasvarale. Nende seadustega ei pidanud talupoeg enam olema asjaks, mida võidi müüa või vahetada, vaid oli maa külge kinnistatud: teda

võis müüa ainult koos taluga. Ka ei tohtinud mõisnik talumaad vähendada.

Lõpuks aga nägid mõisnikud ära, et kasulikum on talupoegi isiklikult priiks lasta, maa aga enda kätte jätta. Siis ei oleks vaja talupoja tegu normida vakuraamatutega, vaid talupoeg peaks mõisnikult maad rentima vabal kokkuleppel.

Sellekohased seadused töötatigi mõisnike poolt välja ja a. 1816 kinnitas keiser Aleksander I *Eestimaa talurahva priikslaskmise seaduse*. Samasuguse seaduse *Liivimaa kohta* kinnitas keiser a. 1819. Neid aastaid loetaksegi talurahva priikslaskmise ajaks.

Nende seaduste järgi said talupojad isiklikult priiks, nende maa jäi aga mõisniku piiramata omandiks, ta võis seda kasutada, kuidas ise tahtis, kas rentida talupojale või liita mõisamaade külge.

Nõnda vabanes talurahvas meie kodumaal. Mujal Vene riigis aga jäi kehtima pärisorjus.

95. **Perekonnanimede panek.** Pärisorjuse ajal ei olnud eestlastel kindlaid perekonnanimesid, kutsuti eesnime ja koha- või isanime järgi, kusjuures koha- ja isanimi paigutati eesnime ette. Elas näiteks keegi Peetri-nimeline mees Väljaotsa talus, siis kutsuti teda Väljaotsa Peetriks, tema kodakondseid samuti Väljaotsa talu järgi, näiteks naist Leenut Väljaotsa Leenuks ja poega Mihklit Väljaotsa Mihkliks, kõiki kodakondseid aga üldnimega Väljaotsa rahvaks. Isanime järgi nimetamisel mainiti sageli kolme põlve, näiteks, kutsuti kedagi isanime järgi Jaagu-Toomaks, siis hüüti Tooma poega Jürit Jaagu-Tooma Jüriks. Lahkus keegi talust uude kohta, siis hakati teda ka uue koha järgi nimetama. Sulas- ja teorahval ei olnudki kindlamat hüüdnime, neid hüüti peremeeste järgi, kelle juures nad parajasti teenisid, ja iga kord koha vahetamisel said nad uued nimed. Õige sageli kutsuti üht või teist veel kas kupjalt või teoliselt saadud sõimunimega.

Perekonnanimede panek.

Vabamate liiklemis- ja elukoha muutmisvõimalustega tekkis ka vajadus püsivate perekonnanimede järele. Seepärast pandi talurahvale varsti pärast priikslaskmist perekonnanimed. Nimedepanek toimus enamasti mõisas, kuhu selleks kõik pereisad ja üksikud vallalised kokku käsutati. Igaühel oli võimalus vabalt endale nime valida. Vähesed tegidki seda ja valisid endale enamasti senised kohanimed. Suurem hulk aga ei mõistnud nimedepanekule omistada mingit tähtsust ja olid nõutud. Neil juhtumeil otsustas härra või opman oma tuju

ja maitse järgi. Nii pandi paljudele saksapäraseid perekonnanimed, nagu Rosental, Steinberg jne., või muudeti isanimi saksa „son“ juurdelisamisega saksapäraseks, nagu Peterson, Gustavson jne., teistele pandi senised sõimunimed. Sageli aga talitati hoopis juhuslikult. Kuskil mõisas olevat toodud välja teovanker ja hakatud selle osade nimetusi perekonnanime-deks panema: esimesele A i s, teisele — J u h i v i t s, kolmandale — R a t a s jne., kuni kõik osad olid läbi. Teisal jälle küsinud härra teomehelt: „Noh, mis nime sina, Juhan, endale tahad?“ Nõutult vastanud teomees: „Ei tea, härrad . . .“ Mees saanudki endale perekonnanimeks E i t e a. Keegi teomees vastanud härra küsimusele, mis nime tema tahab: „Mis mina, vaene patune, tean tahta . . .“ Mehele pandudki nimeks P a t u n e.

Uued perekonnanimed jäid algul ainult paberile, rahvas tarvitas ikka seniseid. Alles pikkamööda, kui liiklemine ja läbikäimine suurenes, hakati tarvitama perekonnanimesid.

TEORENDI AEG.

96. „Teorjus“. Priikslaskmise seadustega said talupojad küll isikliku priiuse, kuid sellega polnud algul midagi peale hakata. Maa oli igal pool mõisniku oma. Kui tahtsid eluülapidamist saada, pidid mõisnikult maad rentima. See pidi nüüd toimuma vabal kokkuleppel, s. t. mõisnik võis maa eest renti nõuda nii kõrget, kui tahtis, talupojal oli õigus vähem pakkuda, nõutud rendist maha kaubelda või koguni maa võtmata jätta. Et aga talupoeg võis elada ainult maast ja tal polnud kuhugi minna, siis pidi ta koha igasuguste tingimustega vastu võtma. Niisiis tuligi, et orjus talude eest pärast priikslaskmist tõusis sageli suuremaks, kui see oli olnud pärisorjuse ajal. Rent talude eest tasuti teoga, seepärast kutsutakse priikslaskmisele

järgnevat aega teorendi ehk „teorjuse“ ajaks. Hiljem kasutasid talupidajad oma pere tööjõudu oma põldude harimiseks, kuna teomeesteks ja vaimutüdrukuiks palgati popse, kes elasid talu äärmail.

Millised teomäärad tol ajal olid, sellest kirjutab üks talupoeg oma mälestustes järgmist:

Korraline orjus ehk tegu. Orjus kuuepäevakoha pealt oli: Teomes pidi iga päev aasta ümber väljas olema ühe hobusega või paari härgadega, mõnikord ka kahe hobusega. Suvel pidi pealeselle väljas käima päeva päeva kõrval vaim, tüdruk või poiss. Sügise poole pidid needsamad, teomes ja vaim, igal nädalal kahel ööl pärast päevatööd mõisareht peksma.

Oktoobrist sai vaim küll alatisest mõisaskäimisest lahti, aga oli kogu talve ikka mõisa küljes kinni. Niikaua kui rehepeksmist oli, tuli käia kahel ööl nädalas teomehega paaris mõisa reht peksmas. Iga nelja või viie nädala järel pidi kogu nädala mõisas käima loomi talitamas ja korra nädalate vahel kaks või kolm päeva mõisa vilja tuulamas ja linnaseid hõõrumas.

Abitegu. Pealeselle nõuti iga töö juurde veel abipäevi ehk abitegu, kas jala või hobusega, nii kuidas vaja oli. Abipäevi pidi tehtama käsutatud ajal ja nende arv oli aasta kohta üle saja; nendest pidi $\frac{3}{4}$ suvel ja $\frac{1}{4}$ talvel täidetama.

Sinna juurde kuulusid veel tükitööd: suvel vilja lõigata; talvel paekive murda ja sinna vedada, kuhu mõis käskis; kaubapuid sealt raiuda ja sinna vedada, kuhu kästi. Veotee oli 3 kuni 12 versta, kuidas millalgi juhtus.

Naiste kodune orjus. Naised pidid kodus mõisa linu harima ehk puhastama nii palju, kuidas neid mõisas millalgi maas oli, maa peal kuivatatud vartest kuni müüdava linani. Kui tööl midagi viga leiti, siis määrati trahvtöö.

Kui mõis oli lasknud valla perenaisi linad abipäevadega sugeda, siis käsutati needsamad naised ühel määratud päeval

mõisa talvetööd võtma. Selle käsu täitmist ei tohtinud keegi teiseks päevaks jätta. Siis jagas mõisaproua või -preili tööd välja, ühele üht, teisele teist tööd, iga aasta isesugune töö. Ühel aastal anti linu kõige peenemaks niidiks kedrata. Kui tööd heaks ei peetud, siis lasti veel juurde kedrata. Teisel aastal kästi jälle jämedamat lõnga kedrata. Mõnikord anti kraasimata villu, millest siis kalevit mõisast antud proovi järgi pidi kootama. Vähe oli perenaisi, kelle töö kohe heaks peeti. Häda oli, kui kalev vanutamisel kitsamaks või lühemaks jäi, kui määrus nõudis.

Sulas- ja vabataiste orjus. Talusulaste naised, olid nende mehed kas kodused töömehed või mõisas käivad teomehed — ükspuha, pidid kaks või kolm nädalat kevadel ja teist nii palju sügisel mõisas käima pesu pesemas. Kellel väikesed lapsed olid, need pidid suvel kaks päeva nädalas mõisa rohuaias käima peenraid kitkumas ja kõnniteid puhastamas. Siis olid lapsed vankriga kaasas, mõnel kaks last. Nõnda pidid orjama kõik sulasnaised. Vanemaid naisi — üle 40 aasta — kasutati väiksemate ja paremate tööde juures. Loomade tapmise korral olid nad sisikondi puhastamas. Vanadusest väetimail ja poolpimedail sulasnaistel oli viimseks orjuseks mõisa aidas kottide nõelumine ja paikamine. Nooremil ja keskealistel naistel oli niisama talvine orjus — mõisa kedrus, mida määratud päeval käidi mõisast toomas ja ära viimas.

Maksud. Kuuepäeva-koha pealt võttis mõis aastas järgmised maksud: töömarga nime all linast lõnga; kohtumaksude nime all — ühe viljakoti, kuus lehmakütket, ühe ämbri või veekapa, või kahe aasta kohta ühe toobri, ühe aastase lamba, kaks pooleaastast hane, kolm vana kana, kolmkümmend kanamuna ja kaks naela humalaid. Jaamamaksu nime all võeti heinu ja kaeru. Pealeselle olid veel kirikumaksud ja orjused.

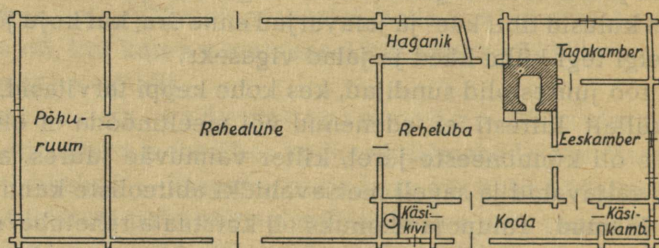
Teoorjus oli raske. Raske oli meil teoorjuse ajal. Korraline tegu, mida teomees ja vaim päeva päeva kõrval tegid, ei tundunud talule nii raskena kui abitegu. Seda nõuti ikka kõige kibedamal tööajal. Sageli tuli jätta külv, heinategu või lõikus omal põllul pooleli, pidi minema kogu perega mõisa abiteole. Seda vajati heinateol, sõnnikuveol, rehepeksul jne. Pidi ka pikki voore tegema, kive kangutama ja vedama. Seejuures kulusid tihti käe- ja jalavarjud enne ära, kui koju jõuti, mitmelgi tegi külm käed ja jalad vigaseks.

Iga töö juures olid sundijad, kes kohe keppi tarvitasid, kui töö küllalt kiiresti ei edenenu või meeltemööda ei olnud. Kubjas oli künnimeeste järel, kilter vaimuväe juures, aidamees, väljavahid ja sageli metsavahidki abiteoliste kannul.

97. **Elamud.** Talupoja elamuks oli korstnata rehetuba, suur ruum pika talumaja keskel. Selle ruumi peatstarve oli viljakuivatamine. Rehetuba oli ehitatud kastina elumaja keskele, ta oli kõrgem kui välisseinad, ta kummaski otsas asetsesid kamber ja rehealune. Rehetoa lae all olid parred, kus sügiseti vilja kuivatati; talvel, kui rehed peksetud, kuivatati parsil harilikult puid. Põrand oli kas mullast või savist, Põhja-Eestis ka paekivist.

Rehetoa ühes nurgas, harilikult kambripoolses seinas eesukse vastas, oli suur kerisega ahi. Kerisel oli suur paas katteks peal, et kivide kuumus otse lakke ei pääseks ja maja põlema ei süütaks. Ahju külgmüür kerise augu ees oli samuti sileda paega kaetud. Selle välimine ots oli pealuse-viisi kõrgem — nagu sängiks mõeldud.

Uhel pool rehetuba oli rehealune, kus reht pekseti. Talvel oli see loomalaudaks. Keskel oli hobuste sõim, selle ümber hobused kinni; seinte ääres olid veised — pead vastu seinu. Sageli olid siin ka sigade-aiad, vasikate-aiad jne. Ainult üks lahutas rehetuba loomalaudast. Ahjukütmise ajal oli üks lahti, hobused pistsid sageli oma pea sõbralikult rehetuppa ja

Talumaja teorjuse ajal.

väiksemad loomad ronisid üle läve sisse. Kanad, kus neid peeti, asusid harilikult rehetoa inimestega seltsis, kuke kiremist ja kanade kaagutamist oli iga silmapilk kuulda. Põrsaile, tallekestele ja vasikaile anti meeleldi toanurgas, süngi all jne. ruumi. Kui oli käre külm, siis kogunes sooja-ihaldajate loomade pere ajuti nõnda suureks, et iga kord enam arugi ei saanud, kas see ruum oli peamiselt inimeste või loomade päralt.

Rehetoa teises otsas oli kamber, sinna viis rehetoa ahjus eest uks. Rehetoa ahi oli osalt kambriseinaks, aga ta oli ehitatud nii, et külgmüür sooja ei andnud. Seepärast oli kamber talviti külm, nii et seal ei elatud. Kambrist tarvitati talvel harilikult toiduainete panipaigaks. Kambrist otsesina oli väike aken.

Peamiseks elu- ning töötoaks oli ikkagi rehetuba. Kolm kuni neli süngi oli siin seinte ääres ja enamasti olid need

kaheinimese-sängid; lapsi topiti, kui neid rohkem oli, kolm ja enamgi ühte sängi. Sängis asetsesid rukkiõled, lahtiselt või kotis. Peaaluseks seati ümmargune õlevihk, paremal juhul aganatega täidetud kott. Katteks võeti kuub või kasukas, kuna tekke tarvitati vähe. Kõik magajad ei mahtunud sängidesse. Vanad inimesed, kes sooja armastasid, magasid meeleldi ahju peal või parsil.

Muu mööbli moodustasid lihtsad kolmejalgsed järid, sest need püsisid ebatasasel põrandal paremini paigal, ja ristisjalgadega või ka põrandasse löödud teibaile kinnitatud laudad. Istmeks tarvitati veel puupakke, kuna tool oli haruldus.

Rehetuba oli ka üldiseks töötoaks, söögi- ja köögiroomiks. Reed-rattad ja kõik tarbeesemed valmistati siin algusest kuni lõpuni. Vahel oli laastuhunnik nagu kuhelik keset tuba. Juhatus, et kaks kuni kolm meest raius toas korruga. Samuti tehti siin vokid, siin haspeldati, keriti, kääriti ja kooti kangaid.

Sööki valmistati ahjusuu ees asetsevas koldes. Lisaks oli rehetuba veel karjaköögiks, kus valmistati veiste ja sigade söök, löödi hobuserokk jm. Sageli jäi see sinna seisma, haisis ja kääris kuni lõpuni.

Valgustus on elukorteris ja töö juures ülitähtis. Kuidas oli sellega siin lugu? Kui taheti valgust, avati uks. Valgusega ühes tuli ka külm sisse. Et tuba siiski soojemana hoida, tehti kahekordsed ukсед, üks kuni pealispuuni, teine poolest saadik. See peeti siis kinni. Hiljem tehti ukse kõrvale aken, kust viletsat valgust sisse pääsis. Öhtuti valgustati tuba pIRRUTULEGA, s. o. kase- või männilõmmust kisti õhuke si pirde ehk peerge ja neid põletati siis tulejalal või ahjurindel.

Säherdused elamud olid talupidajail. Peale talupidajate elas talu äärmil palju popse ja vabadikke, kellede elumaja oli väike saunahurtsik, veel vaesema sisustusega kui talumajad.

98. **Talu põllumajandus.** Talude maad olid kaht liiki — pärispõld ja võsamaa. Pärispõlde kasutati alaliselt, kuna võsa-

maalt võeti 3—4 saaki, siis jäeti kauemaks ajaks puhkama. Pealeselle oli enamasti igal talul maja läheduses maalapike, mida kutsuti õue- ehk aiamaaks.

Küla väljad olid üksikute talude vahel jaotatud nii, et igast väljast oli talul oma lapp või riba. Harilikult lõikas tee igast viljast läbi, talude põldude otsad ulatusid vastu teed. Nii oli igal talul mitu põlluriba ehk maalappi, mis üksteisest olid eraldatud.

Põlde hariti kolmes väljakorras (kolmeväljasüsteem): talviviili, suvivili ja kesa. Harimist raskendas see, et põllulapid olid üksteisest eemal ja kogu harimine pidi toimuma külakonnale ühise külvikorra järgi. Nii pidid ühed põllud kogu külakonnal olema talvivilja, teised suvivilja all, kolmandad kesas. Kesapõldu ei võinud keegi vilja alla panna, sest kesa peale oli kogu külal karjamaaõigus. Harilikult oli kesa küla sigade karjamaaks.

Viljadest kasvatati rukist, nisu, otra, kaera, herneid, läätsi, tatraid, lina; kartulikasvatus oli esialgu vähe arenenud, neid kasvatati peamiselt aiamaal.

Väetist said põllud vähe, sest karja ei peetud kuigi palju, pealegi läks suur osa sõnnikut kaotsi mõisas teol ja voorides käies. Seepärast oli ka saak vähene — 3 kuni 5 seemet —, viljaikaldused ja nälja-aastad sagedased. Põhjalikumad põlluharimist takistasid veel algelised põllutööriistad. Künti harkadruga ehk „seaninaga“, äestati karuäkkega. Selline künd ei olnud kuigi sügav, maa jäi täis vinde ja mättaid, söötismaa koguni poolterveks. Usna algelised olid ka muud põllutööriistad: sirbid ja vikatid külasepa tehtud, hangud sageli puust, labidadki puust, raudteradega. Nõrgad ning viletsad olid ka veovahendid. Vankrid olid valmistatud täiesti puust, ilma vähimagi rauaraasukeseta. Muidugi kulus niisugune vanker ruttu läbi. Pikemale teekonnale või mõisavoori minnes võeti tagavararattad ja teljed kaasa. Ka reed olid läbi puust, ilma

tallaraudadeta. Nende asemel löödi jalastele alla saarepuust lisatallad.

99. **Kodukäsitöö.** Teoorjuse ajal valmistas talupoeg oma perega ise kõik, mis ta tarvitas, ainult soola, rauda ja muud vähest vabrikukaupa tuli osta. Seegi toimus peamiselt vahetuse teel. Seega oli talupoja majapidamine kinnine kodumajapidamine.

Oma elumaja ning kõrvalised hooned ehitas ta endale ise — naabrite abiga muidugi — ilma ehitusmeistriga ja käsitöolisteta. Majad ehitati peaaegu ilma rauata üles — aina puupulkade ja näkkide abil. Katusesarikad, pennid, roikad ja latid kinnitati puupulkadega, väätidega ja vitstega. Õlgkatus — talupoja enda kasvatatud õlgedest — kinnitati samuti roigaste ja väätidega abil peale. Vanemais majades käisid isegi ukсед ja väravad puusagarail, alles uue- mais võeti tarvitusele raud-

Riistu ja tarbeasju teoorjuse ajast: 1. — silgukarp; 2. — kann; 3. — veekopp; 4. — tohust karp; 5. — koorekirn; 6. — uhmer; 7. — plekist latern; 8. — lüpsik; 9. — kahe kahaga naljalusikas; 10. — sadul; 11. — lähker; 12. — märss; 13. — õllepang.

hinged — ja need olid siis külasepa tehtud. Aknaklaasi veidi tuli osta. Aga leidus ka maju, kus seda toredust tol ajal ei tuntud. Akna aset täitis seal mulk või pool-uks, mida talvel võidi sulgeda. Siis põletati ka päeval valgustuseks pirdu. Riided valmistas talupoja perekond kuni õmblemiseni ise: ta külvas lina maha, haris seda ja tegi ise kangaks. Ainult pealisriide valmistamiseks kutsus ta rätsepa, kes tema toas tema toidul riided valmis õmbles. Ja seda tööd tasus ta sageli viljaga. Sageli parkis ta ka oma lambanahad ise või vähemalt oskas seda keegi naaber. Peale tera- ja raudriistade tegi ta kõik oma tööriistad endale ise, niisama ka lauad, järid, sängid, kapid, kastid, puuvaagnad, lusikad ja kulbid. Muud asjad vahetas ta vilja vastu sageli rändkaupmeestelt.

100. **Toitumine.** Missugune oli toit teoorjuse ajal, sellest jutustab üks vana mees oma mälestustes järgmist:

Peamiseks toiduks oli meil must aganaleib. Mäletan, kui reht pekseti, siis tõmbas isa reherehaga sasi ja suuremad kõrred vilja seest välja, pärast laskis selle pahna veel läbi sarja, kuid kinniste reheväravate juures, muidu oleks tuul vilja liig puhtaks teinud. Terveks jäänud pead tampis puu-uhmrise peeneks. Säärasest viljast siis jahvatati jahu ja tehti leiba. Mõnikord viskas isa enne veskile minekut rehelabidaga sellelegi viljale aganaid hulka — leiva jatkuks. Säärane vili ei läinud siis veskikolust muidu alla, kui mees pidi juures istuma ja kepiga järele aitama. Leib oli siis ka must ning pude. Teomehed kõnelesid naljatades, et mõisapõllul sööma hakates pidi istuma ikka allatuule, muidu oleks tuul leiva laiali viinud; ja sool polevat muidu leiva külge hakanud, kui tulnud leivapala enne märjaks teha. Vanemad inimesed kõnelesid naljatades: „Vaadake tulega ette, leivad on laotsil.“ Puhast leiba saime ainult pühade ajal ja mõne perekonnapidu puhul. Sedagi aganaleiba ei piisanud alati uue lõikuseni, lisa tuli laenata magasiaidast. Ikaldusaastail laenati magasiait tühjaks.

Leivakõrvaseks tarvitati silku, kõrti ja putru, vahel harva sai ka herne- või läätleent. Teomehele pandi nädalamoonaaks kaasa 25 naela leiba, kolm karpi soolasilku ja umbes 15—20-toobine lähker kirnupiima. Kui piim hakkas lõppema, pandi vett jatkuks juurde.

Liha saadi harva, enamasti sügiseti, kui hakati lambaid veristama. Künnapäevaks oli kogu külal liha otsas, ainult üks tükk hoiti suveks alal. Oli kombeks saanud, et kaugeemale metsa heinale minnes võeti liha kaasa. Siis keedeti see esimesel õhtul heinamaal ära. Sellest kombest peeti visalt kinni, keegi ei tahtnud olla nii „vaene“, et heinategu oleks alanud ilma lihata, pigem oli kogu talve ilma lihata, kuid heinale minekuks hoidis tüki alal.

Kui juba kartuleid kasvatama hakati, siis läks asi paremaks. Neist tehti putru ja leent, enamasti aga keedeti tervelt või kúpsetati koldetuhas.

101. **Riietus.** Teoorjuse ajal kanti mēil üldiselt rahvariideid, nagu neid juba ennemalt aastakümneid, võib-olla sajandeid muutmata on kantud. Vähesese läbikäimise ja liiklemise tõttu kujunesid igas kihelkonnas erinevad rahvariided. Teoorjuse lõpu poole aga hakkasid rahvariided veidihaaval kaduma, mille asemele tulid üldtarvitusel olevad riided linnamoe järgi.

Jalanõudeks tarvitati algul töö juures peamiselt viiske. Neid kulus siis ka üsna palju. Teomehele, kes läks nädalaks mõisa, pandi kolm paari niinekoorest viiske kaasa. Hiljem oli tavaline jalanõu pastel; saapaid ja kingi kanti pühapäeviti.

102. **Haridus ja koolid.** Kirjaoskus oli üldiselt madal. Teopäevad märgiti kupja poolt üles nn. teopulgale, millest üks pool oli mõisas, teine teomehe käes; samuti märgiti magasipulgale laenatud vili. Kaua aega toimus lugemise ja peatükide õpetamine kodus, kus ema vokki vuristades lapsele ette veeris, laps tikuga järke pidas ja järele luges. Mõni ärksam õppis sel viisil lugemise ära, teised seda ei suutnudki.

Mäherduses seisukorras olid külakoolid veel läinud sajandi viiekümnendail aastail, sellest jutustab üks vana mees oma mälestustes järgmist:

Meie külas hakkas esimest korda kooli pidama Koordi Juhan a. 1836. Juhan oli enne olnud mõisa rätsep, pärast sai külast neljapäeva-koha rendile ja hakkas siis talviti lastele lugemist õpetama. Kindlat koolikohustust ei olnud, poisid ja tüdrukud käisid nii kaua koolis, kui lugemine juba „läks“, siis jäid koju. Juhan oskas ainult lugeda, kirjutada ei osanud. Palgaks jäeti tal osa abitegu ära ja ta sai kütteks mõisa metsast viis koormat hagu.

Mina läksin kooli a. 1852. Siis oli Koordi Juhan juba surnud, tema asemel pidas kooli Overuse Mart, kes ise oli õpetust saanud köstriks ja oskas ka kirjutada. Kooli peeti rehetoa otsas olevas kambris, külmaga aga kolisime rehetuppa. Lugema õpiti Uue Testamendi järgi, peatükke ja mõnd kirikulaulu laulma. Koolmeister tegi talvel regesid, pani meid pika laua taha istuma, kus siis nii kaua omaette istusime ja pomisesime, kuni väsisime ja vallatust tegema hakkasime. Siis koputas vana Mart rehetoa uksele, mõnikord astus ka üle läve sisse ja sundis meid vaikseks.

Ma käisin koolis neli talve, olin hea lugeja — ja koolmeister pani mind sageli nooremaid õpetama. Mäletan veel viimast koolitalvest, et mina ja mõned teised poisid hakkasime koolmeistrit paluma, et ta meile näitaks, kuidas teha numbraid ja pookstaveid (kirjatahti). Meie painamise peale jäi Mart viimaks nõusse ning käskis osta tahvlid ja krihvlid. Tõime siis umbes kümnekesi pühapäeval kiriku juurest poest tahvlid ja krihvlid ning hakkasime kirjatarkust õppima.

Nii elasid talupojad oma töös ja askeldustes. Kuidas aga elas mõisnik?

103. Mõisamajandus ja selle raskused. XIX sajandi algul käis üle meie mõisade ränk pankrotilaine. Kümned mõisad

jäid võlgadesse ja müüdi. Mõisnik pidi jätma oma kodu ja ära kolima. Mis oli juhtunud?

Napoleon korraldas Inglismaa vastu „kontinentaablokaadi“, mandrisulgemise, laevadel keelati sadamaist lahku mine. Napoleon kartis, et muidu võiksid need laevad kalli raha eest inglastele vilja vedada. Nii lootis Napoleon Inglismaad näljaga allaandmisele sundida. Kuid selle korraldusega jäi meie maal väga palju vilja ladudesse seisma, polnud seda kuhugi panna. Viljahinnad langesid ikka enam. Ka Rootsi ei saanud seda enam vedada. Aga nii Inglismaa kui ka Rootsi õppisid vilja mujalt sisse vedama või ise kasvatama. Nii kahanes mõisniku sissetulek viljamüügist. Ja tabas teda teine õnnetus. Seni oli mõisnik piiritusest head raha saanud, seda viljast ajades ja Vene turule vedades. Kuid nüüd voolas piiritus suurel arvul Peterburi turule Vene sisemaalt. Vene sisemaal kasvas vili headel maadel nii jõudsasti, et piiritus sellest tuli võistlematult odav. *Vilja- ja piiritushindade langus* löigi mõisniku eelarvesse suure augu, mõisnik langes suurtesse raskustesse. Hätta jäänud mõisnik otsis väljapääsu ummikust. Kas ei saaks kuidagi odavamalt piiritust ajada? Kas ei saaks veel odavamalt vilja müügile lasta, teda odavamalt kasvatades?

Nagu vastusena mõisniku ootustele hakkaski Saksamaal levima viljavaheldus. Mida rohkem mõisnik sellega tutvus, seda rohkem ta veendus, et viljavahelduse päralt on tulevik. Ja kiiresti hakkas mõisnik seda oma mõisas teostama. Siit see levis meie taludessegi, ja praegu pole põllundus selleta mõeldav. Milles siis seisnes viljavaheldus?

104. **Viljavaheldus.** Seni oli nii mõisa- kui ka talumaadel teostunud kolmeväljasüsteem: ühe aasta oli põld suvivilja all, teise aasta talvilja all, kolmandal aastal aga oli põld nii väsinud, kurnatud, et tahtis puhata. Ja ta puhkaski kolmandal aastal — oli kesa. Nii aga puhkas järelikult üks kolmandik

kogu põllumaast! Kui see puhkav kolmandik ka vilja kannaks, siis oleks põlluomanik kohe kolmandiku võrra rikkam!

Viljavaheldus võimaldaski põldu kas või alati vilja alla võtta. Inimesed olid targemaks saanud ja märkasid, et põld sellepärast puhata tahab, et üks vili kõik teatavat liiki rammu maa seest välja imeb. Kui aga eri aastail eri vilju põllule külvata, siis ei tahagi põld enam puhata, sest need eri viljad nõuavad põllult eri toitaineid. Mõni vili annab toitaineid põllule koguni juurdegi. Sellisena õppis inimene eriti *ristikheina* hindama. Teda hakati nüüd põllul vahetevahel kasvatama. Aga ristikheina juurte küljes on pisukesed mugulad, kus sees elavad tibatillukesed pisilased. Ja need pisilased ei teegi muud, kui valmistavad kunstväetist, ja pealegi sihukest, mida ristikhein ise ei taha, vaid kõik teistele viljadele jätab! Nii kasvas ristikhein ega kurnanud põldu, vaid koguni väetaski teda. Aga sügisel niideti ta maha, toideti loomadele, loomad sõid end paksuks ja andsid palju sõnnikut ja neist sai ka palju liha. Sõnnik veeti põllule väetiseks, aga liha välismaale kalli raha eest. Eriti hea meelega sõid ristikheina lambad, kasvasid palju villa, vill läks vabrikusse, rahvas sai riidet ja põlluomanik jällegi — raha! Nii osutus ristikhein põlluomanikule suureks abimeheks.

Ja ilmus teinegi suur abimees, kes ka põllu seest täitsa erinevaid toitaineid vajas. See oli meie sõber *kartul*. Ta on päritolult „ameeriklane“, kuid elab meeeldi meie kodumaalgi. Algul vihkas teda teo-ori ja ütles: „Ah sina igavene mullamuna! Sinu maida pärast kasvata endale küür selga, oli seda orjust veel vaja!“ Ja algul kasvas ainult mõisnik kartulit, aga talupoeg õppis teda üsna varsti hindama. Mõisnik hakkas nüüd vilja asemel kartulist piiritust ajama, ja piiritus muutus kohe mitu korda odavamaks, jälle võis teda suure edu ja tuluga Peterburi turul müüa. Viinaajamisel jäi aga kartulist palju praaka järele, millega toideti nuumloomi.

Jälle andsid loomad rohkem liha väljaveoks ja *rohkem sõnnikut põllule*.

Niisiis oli nüüd põld alati vilja all ja põldu väetati märksa paremini. Loomulikult tuli siis ka künda sügavamalt, see-eest oli põld jälle tänulik ning tasus mitmekordselt.

Nii aitas viljavaheldus mõisniku raskustest üle ja koguni jõukusele. Mõisnik võis nüüd suurel arvul vilja, piiritust, liha ja muud müüa, ja seda kõike odavamini kui enne. Ja talunik?

105. **Teoorjuse raskenemine.** Kui mõisnik nägi, kui hästi tema mõisamaad tulu annavad, siis tahtis ta mõisamaid veelgi suurendada, *kaldus suurpõllundusele*. Et aga teorendile antud talud rõngana mõisamaid piirasid, siis sai mõisamaad suurendada ainult talumaa arvel. Nii algaski talumaa osaline *mõisastamine*, mõisa omaks võtmine. Seda mõisnik tohtis, kogu maa oli ju tema oma. Mingi seadus seda ka ei takistanud. Aga talupoeg pidi ränga tööga metsa või soo servale endale uudismaad looma. See oli küll raske, kuid sellega suurenes meie kodumaa põllupind, hiljem sai ju see tervelt taluniku omaks.

Uhes viljavaheldusega oli *tegu kasvanud*. Nüüd tuli mõisas palju rohkem sõnnikut vedada. Mõisal kasvas palju rohkem vilja, seda tuli koristada ja peksta. Olid juurde tulnud uued viljad — kartul ja ristikhein. Enne oli üks kolmandik mõisapõllust puhanud, nüüd tuli alati kõigil põldudel töötada. Ka sügavamat küнди nõuti nüüd, ja sügavalt künda oli raskem. Nii kadus aeg mõisapõllul, ei olnud võimalik talumaid hästi korras hoida. Ka viljavaheldust ei saanud talumaal nii kergesti teostada. Ja mõisa tagavarast oma toidule lisa ka ei saanud. Nii ähvardas talupoega alatoitus. Et aga muresid unustada, siirdus talumees sageli kõrtsi, kõrtse ja viina oli küllalt. Kõrtsis unustati mure ja raisati raha. Aga mure tuli tagasi ühes kainestumisega, veel suuremana ja masendavamana. Mis saab? Mis teha? Töö on raske, talumaad ähvardab mõisastamine, toitu pole küllaldaselt.

Kui nüüd veel mõned ikaldusaastad saabusid, siis ei aidanud seegi, et mõisa aidast hädalistele vilja jagati, siis puhkesid juba rahutused.

106. **Rahutused Lõuna-Eestis.** Aastal 1841 hakkasid liikuma kuulujutud, et Venemaal on keisril palju tühja maad, kuhu talupojad asuda võivad. Selleks on vaja lasta end üles kirjutada. Hakkasidki siis talupoegade salgad Riias käima, et end maasaamiseks üles kirjutada lasta. Valitsusvõimud kohtlesid esiteks maasoovijaid pehmelt: neile selgitati, et tühja maad ei ole, keiser seda kellelegi ei anna, lõpuks manitseti kohale jääma ja saadeti koju tagasi.

Kui aga maasoovijaid hakkas rohkem Riias käima, nõudsid mõisnikud, et neid koheldaks rangemini. Nii võetigi siis omavoliliselt Riiga ilmunud talupojad kinni, anti neile ihunuhtlust, aeti pool pead paljaks ja saadeti raudus koju tagasi.

Nüüd ei usaldatud enam kubermanguvalitsuse poole pöörduda, käidi poolsalaja kuulamas, mis maasaamisest kõneldatakse. Üks niisugune salk sattus juhtumisi Riia vene piiskopi majasse. Piiskop kohtles mehi lahkesti ja kirjutas nende nimed üles. Nüüd arvati, et peab minema keisri usku, siis saab keisri maad, ning hakati vene piiskopi ja teiste vaimulike juures ennast üles kirjutama. Küll püüdsid valitsusvõimud ja mõisnikud seletada, et keiser kellelegi maad ei anna, kuid seda ei ustud. Tekkisid rahutused, maale toodi sõjaväge ja püüti rangusega rahutusi maha suruda.

107. **Pühajärve sõda a. 1841.** Aastal 1841 levis ka Pühajärve kogukonnas maasaamiseks üleskirjutamise tuhin. Käidi koos, arutati asja ja kahtlustati mõisnikke, et need ei lase talupoegi „keisri maale“ asuda. Et sellist käärimist mõjukalt takistada, otsustas Tartu sillakohtunik saata sõjaväe-osa Pühajärvele käärijaid rahustama ja algatajaid vangistama.

Sõjavägi jõuab Pühajärvele, asub arvatavate juhtide talusid läbi otsima, kuid leiab need tühjadena: mehed on metsa

põgenenud. Teisel päeval asutakse metsa läbi otsima. Rahva ärevus on suur, mets rökkab hüüdeist ja kärast. Ühel teekäanaku kohtavad sõdurid 50-mehelist nuiadega varustatud talupoegade salka. Talupojad küsivad kurjasti: „Mis õigusega meid sõjariistus salgaga taga otsitakse? Meie ei tee ju midagi kurja, tahame ainult keisri poolt antud tühjale maale asuda.“ Kartes, et talupoegi metsas vangistada ei saa, püüab sillakohtunik neid mõisa meelitada: „Seal kuulan ära teie kaebused ja teen, mis võimalik.“ Talupojad on umbusklikud, ei taha minna. Peavad aru, viimaks ütlevad: „Hea küll, me tuleme, aga ärge viige meid kui vange, vaid laske vabalt käia sõdurite salga taga.“ Sellega on sillakohtunik nõus. Nüüd hakatakse minema, aga kui jõutakse metsa äärde, on talupoegade salk valgunud laiali — metsa tagasi.

Veidi hiljem tungib üks teine talupoegade salk kümnehelise sõdurite rühma kallale, kes viib üht „ässitajat“ vangi. Talupojad vabastavad vangi ja kaovad ühes sellega metsa.

Vahepeal on esimene talupoegade jõuk jälle salgaks kogunenud ja liigub nuiadega varustatult mõisa poole. Sillakohtunik saadab kõik tema käsutuses olevad sõdurid neile vastu. Talupojad löövad kartma, viskavad nuiad käest ja põgenevad metsa.

Selline oligi „Pühajärve sõda“, mida ametivõimud pärast põhjalikult juurdlesid ja osavõtjaid ootamatu rangesti karistasid. 30-le mehele määrati 500 hoopu „läbi lipu“, 5 neist saadeti pärast Siberisse väeteenistusse, kuuele määrati aasta sunnitööd, kuna teised pärast peksmist vabaks said.

„Läbi lipu ajamine“ toimus nii, et sõdurid pandi kahte ritta, igal sõduril kepp käes. Paljastatud kehaga karistatav talutati ridade vahelt läbi, kusjuures ta pidi talutaja sõduri püssitäägist kinni hoidma, hoides seda oma rinna kohal. Iga sõdur andis siis möödaminejale ühe hoobi. Talutamine kestis nii

kaua, kui löökide arv käes. Kui mõni peksetav enne nõrkes, kui määratud hoobid kätte sai, siis pandi ta vankrirattaile ja veeti sel viisil ridade vahelt läbi.

108. **Siirdumine vene usku.** Ometi ei suudetud talupoegade rahutustele ja käärimistele lõppu teha. Mõni aasta pärast „Pühajärve sõda“ hakkasid jälle kuulujutud liikuma, et keiser annab „hingemaad“ neile, kes lähevad keisri usku, s. t. kreeka-katoliku ehk „õigesse“ usku. Jälle hakati käima Riias vene usku minekuks ja maasaamiseks üles kirjutamas. Kuuldused levisid nüüd seda hoogsamini, et Vene valitsuse poolt enam usuvahetamiseks takistusi ei tehtud, vaid seda koguni soodustati. Ei olnud enam vaja piiskopi juurde Riiga minna, oli küllalt sellest, kui oma usuvahetamise soovi avaldasid kellelegi kohalikule preestrile. Küll püüdsid mõisnikud ja kirikuõpetajad usuvahetamise vastu võidelda ja selgitada, et usuvahetamisega keegi maad ei saa. Kuid neid ei ustud. Arvati, et mõisnikud ei taha, et talupojad saavad „keisri maad“.

Usuvahetuse liikumine siirdus Võru- ja Tartumaalt Pärnumaale ja hiljem ka Saaremaale. 1840. a. sügisel oli eesti õigeusulistest koguduste arv 46, millel oli üle 65 000 liikme.

Viimaks nähti ometi, et usuvahetuse läbi keegi maad ei saa, ja liikumine vaibus iseenesest.

109. **Uued talurahva seadused.** Talurahva rahutused ning käärimised näitasid nii Vene valitsusele kui ka mõisnikele, et talurahva elu teoorjuses on raske ja vajab hädaliselt parandamist. Eriti sügavalt mõistis olukorda Liivimaa vabameelne mõisnik *Fölkersahm*, kes algas võitlust uuenduste eest. Töötatigi välja uued talurahva seadused, mis *Liivimaa kohta* avaldati a. 1849 ja *Eestimaa kohta* — 1856. Nende seaduste järgi eraldati talumaa mõisamaast, nii et mõisnik ei tohtinud enam talupoega talust välja tõsta ja tema maad mõisamaa külge liita. Omandiõigus talumaa kohta jäi küll mõisnikule, ta võis seda rentida ja müüa. Osa talumaast, L.-Eestis *kvoote-*

ja P.-Eestis *kuuendikumaa* nime all, jäi küll nüüdki mõisnikule vabaks käsutuseks. See pidi jääma eeskätt mõisa sulaste ülalpidamiseks. Uute seaduste järgi pidi igal pool teorendilt üle mindama raharendile; talupoegadele anti õigus talusid päriks osta. Teorent oli küll veel lubatud, kuid ainult ülemineku-ajal. Teo määramisel pidi kinni peetama endiste vaku-raamatute normidest.

110. **Mahtra sõda a. 1858.** Uus talurahva seadus pidi P.-Eestis maksma pandama järk-järgult 10 a. jooksul, seni pidi maksma vana kord. Vahepeal tuli maad ära mõõta ja talud kruntidesse panna.

Seaduse ebaselgus ja viivitamine sellega tekitas aga rahva hulgas arusaamatusi ja rahutusi. Arvati, et keiser on uue seaduse välja andnud, mõisnikud aga ei taha seda maksma panna. Õsitemks pidi uus seadus välja kuulutatama kirikuis, pärast aga muudeti seda korda ja kogukondade talitajaile anti uued seadusraamatud kätte kihelkonnakohtuis.

Poolkirjaoskamatud talupojad hakkasid seadust lugema ja uurima. Raskepärasesest seaduskeelest ei saadud hästi aru ega leitud, mis kergendusi see toob; otsiti seadusraamatust „keisri kätt“, kuid seda ei leitud. Nüüd kasvas umbusaldus, arvati, et mõisnikud on õige seaduse kõrvale toimetanud ja väära seaduse trükkida lasknud ning selle talupoegade kätte andnud. Nii palju siiski seadusraamatust leiti, et abiteo kohta ei ole seal midagi, seepärast arvati, et abitegu jääb nüüd ära, ja hakati tõrkuma abitegu tegemast. Sel puhul tekkisid mitmes mõisas rahutused, eriti veriseks kujunesid rahutused Harjumaal Mahtra mõisas, mida pärast rahvasuus hakati kutsuma „Mahtra sõjaks“.

Ka Mahtra mõisa talupojad olid arvamusel, et abitegu enam ei tule teha, ja tõrkusid mõisa sõnnikuveole abiteolisi saatmast. Mõisnik pidas seda vastuhakkamiseks ja käsutas mehed haagikohtuniku juurde. Sinna aga ei mindud, kardeti

peksu. Nüüd tuli haagikohtunik sõjaväesalgaga külasse, et vastuhakkajaid karistada, kuid ei leidnud mehi kodunt—kõik olid metsadesse ja soodesse põgenenud. 2. juunil käsutati mehed uuesti mõisadesse. Nüüd otsustasid talupojad minna, aga sinna kutsuti mehi ka teistest mõisadest, et need oleksid abiks, kui Mahtra mehi tahetakse peksta.

Määratud päeval kogunes Mahtra mõisa üle 1 000 hinge, tuldi naaberkogukondadest jala ja hobusel. Teel käidi kõrtsides sees ja „võeti julgust“. Mõisa õues piirasid rahutud talupojad sõjaväesalga ümber ja nõudsid selle lahkumist. Tekkis sõnavahetus, kusjuures üks talupoeg kargas äkki ohvitseri kallale ja lõi seda. Kallaletungija talupoeg lasti kohe maha. Talupoegade salk jahmatas veidi, siis tungis aga teivaste ja nuiadega sõdurite kallale. Sõdurid püüdsid endid tätkidega kaitsta, sest püsse polnud enam võimalik laadida. Määratsevate talupoegade ülevõim oli suur, sõdurid pistsid põgenema. Mässus sai surma 1 ohvitser ja haavata 12 sõdurit, kuna talupoegadest langes surnuina 7, haavata sai 17, kelledest kaks hiljem haavadesse surid.

Pärast kokkupõrget sõduritega asuti mõisa rüüstama. Löödi sisse viinakeldri uks, veeretati välja viinavaadid ja hakati jooma. Murti sisse ka sahvrisse ja keldreisse, toodi välja toiduaineid ning pühitseti võidupidu — ometi kord olid nad pääsnud selle varanduse kallale, mida oma higi ja vaevaga olid kogunud. Mõned kolasisid mõisa eluruumes ringi, lõhkusid mööblit ja võtsid kaasa, millel arvasid väärtust olevat. Mahtra omad mehed püüdsid küll riisujaid tagasi hoida, kuid neid ei kuulatud. Üldises segaduses pääsis viimaks tuli lahti — mõisamaja ja mõned kõrvalhooned põlesid maha.

Alles vastu ööd lahkusid määratsejad mõisast, pead viinast ja läbielatud sündmustest uimased.

Nüüd saatis kuberner kohale 500-mehelise sõjaväeosa ja laskis juurdluse korraldada. Ka saadeti keisri poolt üks kind-

ral Mahtra sündmusi uurima. Juurdluse põhjal vangistati üle poolesaja mehe, kes raudus ja ahelais Tallinna toimetati.

111. **Prohvet Maltsvet. Esimesed väljarändajad.** Ühel ajal Põhja-Eestis asetleidnud talurahva käärimistega tekkis Järva- ja Harjumaal usuline liikumine, mida juhtis Juhan *Leinberg*, keda rahvasuus kutsuti prohvet *Maltsvetiks* — talu järgi, mida ta noores eas Järva-Jaanis pidas. See oli küll usuline liikumine, kuid taotles seejuures pääsu viletsast majanduslikust olukorrast.

Juhan *Leinberg* (1812—1885) pidas algul mitmesuguseid ameteid: oli talupidaja, siis kõrtsmik, hobuseparisnik, kaupmees ning oma-aja kohta jõukas mees. Hiljem jättis kõik need ametid maha ja hakkas rahva õpetajaks ning usuliseks äratajaks. Selle muutuse olevat põhjustanud järgmine nägemus: kord jäänud ta kõrtsileti najal tukkuma, seal avanenud kõrtsi põrand ja ta näinud põrgut vaevlevate hingedega. Sellest ajast peale hakanud *Leinberg* pühakirja uurima ja rahvast õpetama.

Et valitsusvõimud teda hiljem avalikult ei lubanud esineda, käis ta salaja külast külasse ja pidas oma jutlusi poolpimedais suitsutaredes. Oma poolehoidjail keelas ta viinajoomise, suitsetamise ja sealiha söömise, nõudis paastumist ja palvetamist. Naisterahvailt nõudis valgete riiete ja lahtiste juuste kandmist, meestelt aga lihtsaid halle riideid.

Ta oli vaimukas ning osav kõneleja. Varsti kasvas ta poolehoidjate arv 200—300 perekonnani. Mitu korda vangistati ta ja viidi ülekuulamisele, kuid julgesti jatkas ta oma tegevust. Üks ta pooldajaid kuulutas ta prohvetiks, kes oma rahva peab välja viima siit viletsusest uuele Kaananimaale. See Kaananimaa pidi olema *Krimm* (Lõuna-Venemaal), kuhu taheti asuda. Aastal 1861 saidki Maltsveti saadikud keisrilt loa Krimmi asuda. Nüüd anti talud käest ära, müüdi ära liigne kraam ja asuti pikas vooris teele uuele Kaananimaale,

Krimmi. Pikk ning vaevaline oli Krimmi-teekond, paljud jäid teel haigeks, paljud suridki. Krimmis leiti aga eest halvad asumistingimused; mõned tulid tagasi, teised aga rajasid suurte viletsustega võideldes esimesed eesti asundused Vene-maal.

Samal ajal kui prohvet Maltsvet osa oma poolehoidjatega Krimmis oli, jätsid teised tema järelkäijad, ligi 200 Järvamaa talupoega, oma talud maha ja läksid Tallinna randa *Lasnamäele* valget laeva ootama, mis neid prohveti tšootuse järgi pidi Kaanimaaale viima. Nad lõid sinna leeri üles, vaatasid kannatlikult merele ja palvetasid, et valge laev rutem tuleks. Linnakodanikud tulid linnast välja vaatama ja pilkasid valge laeva ootajaid. Kannatlikult kuulasid palvetajad pilkesõnu, lugesid palveid ja laulsid laule. Mitu nädalat oodati Lasnamäe niidul imet, valget laeva, kuni politsei ootajad viimaks laiali ajas. Osa ootajaid pöördus tagasi oma kodudesse, osa rändas välja Krimmi.

Mõne aasta pärast tuli Maltsvet Krimmist tagasi, kuid tema algatatud liikumises polnud enam hoogu, see rauges varsti.

Uhel ajal maltsvetlastega rändas L.-Eestist, peamiselt Võru- ja Tartumaalt, välja palju perekondi *Samaarasse*. Nendegi reis oli pikk ning vaevaline, asumistingimused rasked, — kuid ometi ületati need ja pandi sealgi alus esimestele eesti asundustele.

112. **Eesti vallakogukonna kujunemine.** 1849. ja 1856. a. sea-dused panid põhja eestlaste jõukusele ja aluse iseseisvusele. Nendest seadustest alates kadus tülikas ja raske teoorjus ehk teorent. Nüüdsest peale hakati mõisamaad harima palgajõuga ja talumaad raha eest rentima. Nõnda sai nüüd talunik terve oma tööjõu pühendada oma talule, ei tarvitsenud enam mõi-sas teopäevi teha. Oma tööga ja maaga aga teenis talunik nii palju raha, et sai tasuda raharendi. Ja mõisnik läks meeleldi kaugemalegi: ta hakkas talumaid, mida seadus niikuinii mõi-

saga ühendada ei lubanud, müüma. Talunik kogus või laenas raha, ostis talu ära ja muutus iseteadlikuks pärisperemeheks. Loomulikult ei tohtinud mõisal sääraсте peremeeste kohta enam midagi ütelda olla. Sellepärast avaldatigi *a. 1866 valla-kogukonnaseadus*. Vallakogukonna ehk valla moodustasid kõik talupojad endise mõisa piirides. Valla tähtsaimaks juhiks olid vallavanem koos oma abide ja kohtumehega. Nii tekkiski esimene eesti omavalitsus. See sai eestluse koondumise põhjaks. Siitpeale kasvas iseteadvus. Eestlaste eesmärgiks sai laialdasem omavalitsus ja sõltumatus võõraist võimudest. Maa kohta aga loodeti, et see kuulub kord jälle tervelt eesti talupoegadele. Kõigil aladel algas kiire tõus, seda tõusuaega nimetame *Eesti ärkamisajaks*.

KRONOLOOGIA.

Jüriöö vastuhakk	1343
Plettenberg võidab Smolina lahingu	1502
Uue aja algus	umb. 1500
Gutenberg avastab trükikunsti	1450
Kolumbus avastab Ameerika	1492
Luther algatab reformatsiooni	1517
Võitmatu armaada hukkimine, Hispaania langus, Inglismaa tõus	1588
Vene-Liivi sõda	1558—1561
Orduriigi lõpp ja kodumaa langemine mitme riigi alla	1561
Altmarki rahu ja Rootsi aja algus tervel meie kodumaal	1629
Gustav Adolfi langemine ja Tartu ülikooli asutamine	1632
Põhjasõda	1700—1721
Narva lahing	1700
Uusikaupunki rahu	1721
Friedrich II Suur	1740—1786
James Watt ehitab aurumasina	1769
Põhja-Ameerika Ühendriikide iseseisvumine	1776
Suure Prantsuse revolutsiooni algus	1789
Napoleoni sõjakäik Venemaale	1812
Waterloo lahing ja Napoleoni lõplik langemine	1815
Pärisorjuse kaotamine Eestimaal	1816
Pärisorjuse kaotamine Liivimaal	1819
Talurahva seadus — agraarreform — Liivimaal	1849
Talurahva seadus — agraarreform — Eestimaal	1856
Mahtra sõda	1858

SISUKORD.

	Lk.
Orduaeg — Eesti Saksa-Rooma riigi osana	3
Uue aja algus	15
Eesti äralangemine Saksa-Rooma riigi küljest	53
Rootsi aeg	73
Eesti langemine Venemaa alla	84
Lääne-Euroopa olud	98
Eesti talupoegade vabastamine pärisorjusest	140
Teorendi aeg	144
Kronoloogia	166

Korrektuuri lugenud Bernhard Vahi.

Trükikoda „Vaba Maa“, Tallinn.

